

TARTU ÜLIKOOL
Majandusteaduskond
Rahvamajanduse instituut

Toomas Karja

RELIGIOON MAJANDUSARENGU MÕJURINA

Bakalaureusetöö

Juhendaja: dotsent Helje Kaldaru

Tartu 2013

Soovitan suunata kaitsmisele

(juhendaja allkiri)

Kaitsmisele lubatud ,,, 2013. a.

Majandusteooria õppetooli juhataja professor Raul Eamets

.....

(õppetooli juhataja allkiri)

Olen koostanud töö iseseisvalt. Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, põhimõttelised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud.

.....

(töö autori allkiri)

SISUKORD

Sissejuhatus	4
1. Religiooni ja majandusarengu seoste teoreetiline tagapõhi	7
1.1. Religiooni ja majandusarengu seoste erinevad käsitlused	7
1.2. Majandusareng peamiste usundite vaatepunktist	19
2. Religiooni ja majandusarengu seoste analüüs	26
2.1. Uurimismetoodika ja andmestik	26
2.2. Empiirilised tulemused ja järeldused majandusarengu ja religiooni seostest ..	36
Kokkuvõte	46
Viidatud allikad	49
Lisad	51
Lisa 1. Ülevaade olulisematest teooriatest majandusarengu mõjust religioossusele ..	51
Lisa 2. Ülevaade olulisematest religiooni ja majandusarengu seoseid käsitlevatest uurimustest	53
Lisa 3. Analüüsis kasutatud näitajate kirjeldavad statistikud	56
Lisa 4. Faktoranalüüsiga leitud faktorkaalud riikide lõikes	58
Summary	60

SISSEJUHATUS

Üks kasvavaid trende majandusteaduses on majanduse arengu ja selle potentsiaalsete mõjurite käsitlemine üha laiemas raamistikus. Samuti leiavad ka majandusteaduslikud meetodid üha enam rakendamist sotsiaalsete nähtuste kirjeldamiseks ja seletamiseks üldisemas plaanis. Ehk teisisõnu, levib seisukoht, et majandusarengut tuleks vaadelda laiemas sotsiaalse süsteemi osana.

Üheks üldisemaks inimgruppide ja nende toimimise eripära ühisnimetajaks on kultuur. Kultuur määrab, kuidas inimesed tüüpiliselt käituvad või kuidas erinevates situatsioonides reageerivad. Riigi majandusareng sõltub aga suuresti majanduses osalevate indiviidide kollektiivsest tegevusest ja panusest. Seega võib eeldada vähemalt teatava mõju olemasolu kultuurilt majandusarengule, kuid miks mitte ka vastupidi.

Käesolev töö tegeleb kultuuri ühe aspekti – religiooni – ja majandusarengu seoste uurimisega. Teooriad religiooni hääbumisest on vähemalt Euroopas laialdaselt levinud. Samas leiavad tänapäevaste globaalsete konfliktide raames küllalt tihti just religioosest taustast tingitud eripärad rakendust eri piirkondade arengu edukuse või arengust mahajäämuse põhjendamiseks. Käesoleva töö eesmärgiks on hinnata majandusarengu taseme ja religiooni seoseid riikidevahelises võrdluses.

Eesmärgi saavutamiseks püstitatud uurimisülesanded on järgnevad.

- Esitada ja analüüsida majandusarengu ja religiooni vaheliste seoste teoreetilisi seisukohti ja varasemate uurimuste tulemusi.
- Hinnata teoreetilistest seisukohtadest tulenevalt eri usundite ja majandusarengu potentsiaalseid seoseid.
- Anda ülevaade teema uurimiseks kasutatavast uurimismetoodikast ning andmestikust.
- Hinnata majandusarengu ja religiooni seoseid korrelatsioonianalüüsi meetodil.
- Teha asjakohased järeldused ja kokkuvõtted.

Töö teoreetilises osas on käsitletakse peamisi teoreetilisi seisukohti majandusarengu mõjust religioonile ja religiooni mõjust majandusarengule, samuti erinevaid lähenemisviise religiooni ja majandusarengu seoste uurimisele. Peale selle on toodud ülevaade olulisematest varem teostatud uurimustest ning majandusarengu tõlgendustest eri usundite kontekstis. Olulisemate valdkonnas avaldatud töödena saab esile tuua Barro ja McCleary (2003) riikidevahelise uurimuse, Guiso *et al.* (2003) religioossuse ja indiviidi hoiakute seoste uurimuse ning Iannaccone'i (1998) üldistava uurimisvaldkonda analüüsiva artikli. Oluline on ära märkida, et erinevaid teoreetilisi seisukohti religiooni ja majandusarengu seostest on mitmesuguseid ning seega ka võimalikke lähenemisviise valdkonna uurimiseks on erinevaid. Lähenemisviisi valik sõltub konkreetsest probleemipüstitusest ning sellest, missuguseid teooriast tulenevaid eeldusi uurimisel aluseks võetakse.

Kuigi teooriad majanduse arengu ja religiooni seoste kohta on mitmeid, ning käsitlused valdkonnas ulatuvad sajandite taha, siis kahjuks ei ole empiiriliste uurimuste mastaap nõnda ulatuslik. Peamised empiirilised uurimused religiooni ja majandusarengu seostest on läbi viidud viimase kahe kümnendi jooksul. Seetõttu ei saa esile tuua ühtegi olulist erinevates uurimustes korduvalt kinnitust leidnud ja laialdaselt aktsepteeritud järeldust majandusarengu ja religiooni seoste kohta või nende mõju osas teineteisele. See aga tähendab, et valdkonnas on jätkuvalt ruumi täiendavate uurimuste jaoks.

Sellest tulenevalt on käesoleva töö empiirilises osas analüüsitud majandusarengu ja religiooni seoseid üldistavalt riikidevahelises võrdluses, identifitseerides võimalike seoste olemasolu uuritavate nähtuste vahel läbi korrelatsioonianalüüsi meetodi. Analüüsi lihtsustamiseks on uuritavaid nähtusi kirjeldavad algnäitajad üldistatud faktoranalüüsi meetodil koondnäitajateks, mille vahelisi seoseid uuritakse. Rakendatav analüüs keskendub majandusarengu taseme ja riikide elanikkonna religioossuse, väljendatuna usuliste tõekspidamiste ja toimingutena, kõrvutamisele. Religioossuse näitajad pärinevad World Values Survey küsitlustega kogutud tulemustel. Majandusarengu taset ja teised riigi majanduslikku toimimist kirjeldavad näitajad on võetud Maailmapanga ja ÜRO andmebaasidest.

Kuna käesolev töö keskendub religiooni uurimisel mitte niivõrd deklaratiivsele usundilise kuulumise aspektile, vaid religioossuse kui usundiliste tõekspidamiste ja

kombetalituste osale, siis esinevad sellest tulenevalt teatavad piirangud andmete kättesaadavuse osas. Nimelt ei ole World Values Survey küsitlustes esindatud kaugeltki mitte kõik maailma riigid, vaid pigem leiavad esindatust arenenud riigid. See seab piirid ka käesolevas uurimuses kaasatud riikide arvule mistõttu on proportsionaalselt rohkem esindatud taaskord jõukamad riigid.

Tuleb ära märkida ka, et käesoleva töö fookuses on majandusarengu ja religiooni seoste uurimisvaldkonna pigem sissejuhatav ja ülevaatlik käsitlus kui uute avastuste väljatoomine. Kinnitust leidnud võimalike seoste olemasolu uuritavate nähtuste vahel annab suuna edasisteks uurimusteks. Seetõttu ei saa bakalaureusetöö käigus jõutud järeldusi lugeda lõplikeks või kõikehõlmavateks vaid pigem hinnata täiendava uurimise vajadust rõhutavate leidudena.

1. RELIGIOONI JA MAJANDUSARENGU SEOSTE TEOREETILINE TAGAPÕHI

1.1. Religiooni ja majandusarengu seoste erinevad käsitlused

Populaarne on nägemus religioonist kui hääbuvast eelmodernsest igandist, mis tänapäeva kontekstis peaks omama järjest kahanevat tähtsust. Ometi ei toeta statistika vastavat seisukohta ning maailmas ringi vaadates ja poliitilisi sündmusi jälgides võib tähendada hoopis teatavat religioosset taaselavnemist ning religiooni olulisuse kasvu globaalsetes avalikes aruteludes ja diskussioonides. Usklike inimeste jaoks on religioon ja sellest tulenevad tõekspidamised märkimisväärse olulisusega elu korraldamisel ja hoiakute kujundamisel. Religioossetes kogukondades või riikides on religioosne vaatepunkt aga olulise tähtsusega otsuste tegemisel ning mistahes ajaloolisel käsitlusel riikide või piirkondade arengust ei saa mainimata jätta religiooni rolli. Seega võib oletada, et inimeste religioossuse ja majandusarengu vahel on teatav seos.

Teoreetilised seisukohad religiooni ja majanduse mõjudest teineteisele või religiooni majandusteaduslikust käsitlusest ulatuvad sajandite taha. Neist tuntum on Max Weberi (2007) 1905. aastal avaldatud käsitlus protestantismi rollist kapitalismi tekkes ja arengus. Religiooni kui avaliku hüve rollile ühiskonnas pööras aga tähelepanu juba Adam Smith (2005) oma 1776. aasta uurimuses riikide rikkuse iseloomust ja põhjustest. Religiooni tänapäevase majandusteadusliku uurimise pioneeriks võib aga nimetada Azzi ja Ehrenbergi (1975) lähenemist religiooni tarbimisele mikroökonomika teooria raamistikus.

Oluline küsimus majandusarengu ja religiooni seoste käsitlemisel tekib aga religiooni mõõtmise ja sobiliku terminoloogia kasutamisega. Mõiste religioon hõlmab endas religiooniga seonduvat temaatikat üldjoontes ning võib kasutada ka eri usundite üldnimetajana. Religioossus see-eest on pigem individipõhine termin väljendamaks isiku religioosset kuuluvust ja selle taset. Tihti kasutatakse religioossuse mõõdupuuna

aga indiviidi käitumuslikult väljenduvat suhet religioonisektoriga, näiteks palvetamise sagedus või kirikus käimise sagedus, mida võib kokkuvõtvalt nimetada religiooni praktiseerimiseks või religioosseteks toiminguteks. Käesoleva teema käsitlemisel on oluline teha vahet religiooni erinevate tahkude ja neid esindavate mõistete vahel. Olgugi, et üldeesmärgiks on kokkuvõtvalt religiooniga seonduva kirjeldamine, väljendavad erinevad mõisted religiooni eri aspekte ning seos neis kajastuvate nähtuste vahel ei ole alati ühene.

Kuna nii religiooni kui ka majanduse puhul on tegemist sotsiaalsete nähtustega, võib, nagu iga sotsiaalse protsessi ja nähtuse uurimisel, eeldada nähtuste vastastikmõju. Sellest lähtuvalt võib lähenemisviisid majanduse ja religiooni seoste uurimisele jagada kaheks – religiooni võib vaadelda kui sõltuvat muutujat ehk hinnata majanduse mõju religioonile, või käsitleda religiooni kui sõltumatut muutujat ning keskenduda religioonist majandusele tuleneva mõju analüüsile. Adekvaatsete järelduste tegemiseks on tarvilik pidada silmas mõju mõlemapidist võimalikku suunda.

Käsitledes religiooni kui sõltuvat muutujat, on levinuimad teooriad majandusarengu ja religioossuse vastandlikest suundadest. Kokkuvõtlikult võib neid nimetada sekulariseerumisteooriaks, mille kohaselt toimub koos ühiskonna ja majanduse arenguga religiooni rolli ja osatähtsuse järk-järguline kahanemine (Barro, McCleary 2003: 761). Vastavat seisukohta toetas ka Weber (2007: 140), tähtsustades küll protestantismi ning kristlikku reformatsiooni rolli puritaanlike ja jõukuse tootmisele suunatud hoiakute levikul, kuid pidades eluviiside ratsionaalsuse tõusu ja jõukuse suurenemisega religiooni tähtsuse hääbumist siiski vältimatuks. Sekulariseerumisteooriat võib laiemalt vaadelda ka moderniseerumisteooria osana, mis omakorda väidab, et majanduse areng tingib mitmesuguseid muutusi ühiskonna sotsiaalsetes ja institutsionaalsetes struktuurides (Barro, McCleary 2006b: 171).

Hoolimata laialdaselt levinud seisukohast sekulariseerumisteooria paikapidavusest, ei ole akadeemilised ringkonnad selles küsimuses ühel meelel. Ameerika Ühendriike tuuakse tihti esile kui sekulariseerumisteooriat eiravat ja kummutavat näidet. Üheltpoolt on tegu ühe majanduslikult arenenuima riigiga maailmas. Samas on religioon ja religioossed tõekspidamised Ühendriikide ühiskonnas ja avalikes diskussioonides jätkuvalt olulisel kohal. Just Ameerika Ühendriikide kirikuliikmelisuse, religioossete

teenistujate osakaalu ja teiste religioossusnäitajate püsivust või kasvu 20. sajandi teisel poolel toob peamise vastuargumendina sekulariseerumisteooriale esile ka Iannaccone (1998: 1468–1471). Kuid USA eripärale vaatamata on paljud empiirilised uurimused siiski tõestanud vähemalt teatavat, kuigi mitte alati olulist, seost majandusarengu ja religioossuse vähenemise vahel (Barro, McCleary 2006a: 62; 2006b: 166; Bodea, Plopeanu 2011: 103; Grant *et al.* 2011: 462). Religiooni ühiskondliku rolli või kirikus käimise sageduse vähenemine ei tähenda aga religioossuse kadumist. Religioonil on tänapäeval inimese jaoks tihti palju individuaalsem tähendus ning religioosete toimingute vähenemine ei pruugi tähendada religioossuse vähenemist või religioosete tõekspidamiste hääbumist. Lisaks leiavad Barro ja McCleary (2006b: 167), et majandusarengu eri aspektidel on religioossusele erinev mõju, näiteks linnastumisel ja religioossusel on negatiivne, samas kui haridustaseme tõusul ja religioossusel on hoopis positiivne seos.

Ühe põhjusena, miks religiooni praktiseerimise, näiteks palvetamise või ametlikel talitustel käimise sageduse, vähenemine on täheldatav majanduse arengu kontekstis, võib tuua religioosete toimingute suhtelise kallinemise, ehk teisisõnu alternatiivkulu suurenemise või religioonist saadava lisakasu vähenemise koos elatustaseme kasvuga. Vastavat seisukohta käsitleb Azzi ja Ehrenbergi (1975: 32) koostatud religiooni ratsionaalse valiku teooria, mis üritab kirjeldada indiviidi religioosete toimingute osakaalu majapidamise ajajaotusmudeli abil. Selle teooria kohaselt jaotavad individid oma ajakasutust religioosete ja ilmalike tegevuste vahel, üritades maksimeerida nii siinse kui surmajärgse elu hüvesid. Kui käsitleda religioosseid toiminguid ajalise investeringuna, võib ratsionaalse valiku teooriast tulenevalt oletada, et ajaühiku väärtuse suurenemisega väheneb religioosete toimingute osakaal ning religiooni praktiseerimine on suurim madala ajaühiku väärtusega inimeste hulgas, näiteks lapsed, vanurid, koduperenaised ning töötud. Ehk, kooskõlas sekulariseerumisteooriaga, reaalselt kasv tingib religiooni praktiseerimise vähenemise. Samas eeldab taoline argument, et koos üldise majandusarenguga ei kaasne sarnane tootlikkuse kasv religioonisektoris, mis tingiks religiooni järgijatele usust saadava suhtelise lisakasu säilimise (Barro, McCleary 2006b: 152). Azzi ja Ehrenbergi teooria ja sellel põhinev mudeli rakendamise seisukohast on olulisel kohal aga ka surmajärgsete hüvede

hindamine, mistõttu püstitub küsimus majandusteadlaste suutlikkusest hinnata vastavaid hüvesid ning nende kasutamise tõenäosusi (Hoffmann 2012: 3).

Ratsionaalse valiku teooriaga ühildub samuti üks laialt levinud seisukohti esindav niinimetatud puuduskannatuse teooria, mille kohaselt paelub vaesemaid ja sotsiaalselt rõhutud grupe religioonist saadav tugi ja lohutus eluraskustega toimetulekuks, samuti ka usk ja lootus paremasse surmajärgsesse ellu (Grant *et al.* 2011: 448). Seega peaksid religioonist saadav suhteliselt suurem lisakasv ja indiviidi ajaühiku väike väärtus ennustama religioosete toimingute suuremat osakaalu elanikkonna vaesemate kihtide hulgas ning religioossuse vähenemist jõukuse ja elukvaliteedi tõustes. Taas tuleb mainida aga, et religioonis osalemine ja indiviidi religioossus ei pruugi olla otseses seoses ning Iannaccone'i (1998: 1470) kohaselt ei ole empiirilistes uuringutes religioossuse vähenemine koos indiviidi sissetulekute kasvuga täheldatav. Pigem muutub sissetulekute kasvu ja indiviidi ajaühiku väärtuse suurenemise tõttu religioossuse vorm.

Aktsepteerides küll puuduskannatuse teooria põhiseisukohti, peavad Grant *et al.* (2011: 448–449) seda siiski puudulikuks ning arendavad välja suhtelise mõju teooria. Selle kohaselt ei sõltu religioossus mitte niivõrd elatustasemest, vaid ühiskonnas valitsevast majanduslikust ebavõrdsusest. Religiooni üheks olulisimaks omaduseks on võime toimida sotsiaalse kontrolli mehhanismina ning majanduslikult ebavõrdses olukorras võib religioon osutada jõukate inimeste jaoks oluliseks mõjutusvahendiks olemasoleva sotsiaalse korra õigustamiseks ning sotsiaalse rahulolematuse mahasurumiseks. Kuna majanduslik ebavõrdsus paneb suurema surve sotsiaalse korra püsimisele, võivad rikkad inimesed hoopis ise religiooniga liituda ning soodustada selle levikut. Religiooni kasutatakse aga vahendina sotsiaalse kontrolli saavutamiseks ning samaaegselt ka eneseõigustuseks jumalikust tahtest olemasoleva korra säilitamiseks. Grant *et al.* (2011: 458–462) leiavad 76 riigi võrdleva ning Ameerika Ühendriikide siseriikliku analüüsi tulemusena piisavalt kinnitust väitmaks kausaalse mõju olemasolu ühiskonna majanduslikult ebavõrdsuselt elanikkonna religioossusele ning seda eriti just rikkamate kihtide hulgas. Vastav teooria sobib ka põhjenduseks, miks võrdluses Euroopaga on Ameerika Ühendriikide ühiskond jätkuvalt võrdlemisi religioosne.

Kui seni käsitletud teooriad keskendusid religioossuse muutuse nõudlusest tulenevatele aspektidele, siis religioossuse muutust läbi religiooni pakkumist mõjutavate tegurite üritab selgitada niinimetatud religioonituru mudel, mis käsitleb riigi ja religiooni vahelisi seoseid religioonituru mõjuritena. Mudeli põhipostulaat on, et viisid, kuidas valitsus kas soodustab või takistab religioosset tegevusi – näiteks riigireligiooni kehtestamine, usujuhtide määramise reguleerimine, majanduslikud toetused, teatud usuliikumiste keelamine ja paljud teised – mõjutavad inimeste religioossust ja religioossete toimingute sagedust (Askari, Rehman 2010: 10).

Adam Smith (2005: 504–512) viitab, et nagu iga monopol, nõnda kipuvad ka religioossed monopolid olema loomupäraselt ebaefektiivsed. Käsitledes katoliku kiriku tegevust Lõuna-Euroopas ja anglikaani kirikut Suurbritannias, jõuab ta järeldusele, et, tingituna monopoolsest staatusest ning nõrgast seosest kiriku tulu ja pakutava teenuse kvaliteedi vahel, ei teeninda kirik usu järgijate vajadusi, mis on neile olulised, et kiriku juhtimises puudub uuenduslikkus ning keskendutakse pigem eliidi huvide rahuldamisele. Selle tulemusena kannatavad teenuse kvaliteet ja kliendi rahulolu. Samas, soodustades avatud religioonituru arengut ning konkurentsi erinevate religioonipakkujate vahel, paraneks teenuste kvaliteet ning igatüüpi saaks valida enda soove ja vajadusi kõige paremini teenindava usulise liikumise.

Smith'i vaadetest lähtuvalt väidab religioonituru mudel, et riigi väiksem regulatsioon religioonisektoris edendab religioosset mitmekesisust ja parandab teenuste kvaliteeti, mis omakorda soodustab inimeste suuremat religioonis osalemist ja religioossust. Vastupidiselt, religioonituru reguleeritus vähendab religioosset osalust ning näiteks Skandinaavia riikide puhul võib riigireligiooni olemasolu käsitleda ühe madala religioosse mitmekesisuse ning sealt tulenevalt vähese religioossetel talitustel osalemise põhjusena (Barro, McCleary 2003: 781). Näiteid vastava käsitluse toetuseks on ajaloost mitmeid, neist markantseim on II maailmasõja järel Jaapanis riigishinto kaotamisele järgnenud niinimetatud jumalate võidujooks, kui viie aasta jooksul tekkis ligi 2000 uut usulist liikumist ja sekti (Iannaccone 1998: 1488).

Empiiriline tõestus religioonituru mudeli toetuseks on aga mõneti vastuoluline. Barro ja McCleary (2006b: 161) leiavad, et religiooni riigipoolne regulatsioon tõesti vähendab religioossust ja religioossete toimingute määra, samas riigireligiooni olemasolu üksinda

omab pigem positiivset mõju religiooniga seotud toimingute sagedusele. Selle põhjus võib olla, et riigireligiooni defineerimisega kaasneb enamasti ka riigi majanduslik toetus religiooni edendamiseks. Iannaccone (1998: 1486) toob välja tugeva negatiivse seose peamiselt protestantlike riikide religioosse mitmekesisuse ja kirikus käimise sageduse vahel. Grant *et al.* (2011: 455) viitab oma analüüsis aga nõrgale positiivsele seosele religiooni reguleerituse ja usulise palvuse sageduse vahel riigis, kuid ei tähelda sarnast seost religioosse mitmekesisuse ja religioossuse teiste näitajate vahel.

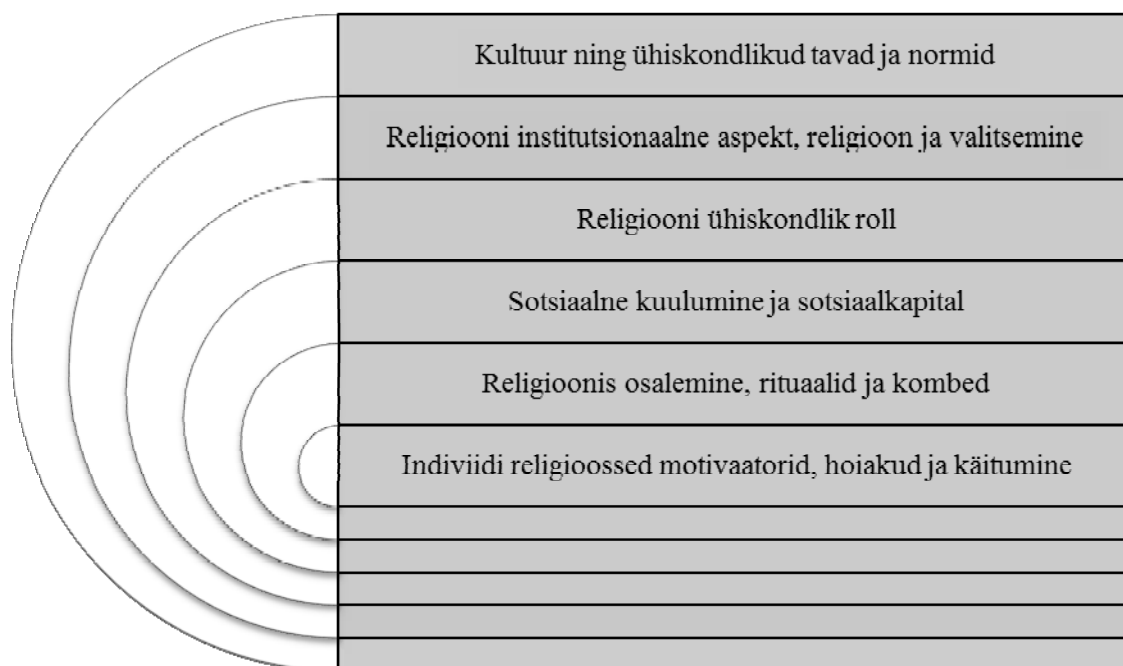
Religioonituru reguleeritust käsitleb ka Fox (2003: 559–560), analüüsides riigi toetusi ja takistusi religioonile 152 riigi näitel aastatel 1990–2002. Oma analüüsis jõuab ta järeldusele, et religioonisektori riigipoolne reguleeritus ei ole mitte langustrendis, vaid on hoopis suurenenud. Lisaks leiab ta positiivse seose riigi jõukuse ja religiooni reguleerituse taseme vahel, lükates ümber hüpoteesi riigi ja religiooni eraldatuse suurenemisest majanduse arenguga ning religiooni kahanevast poliitilisest tähtsusest. Huvitava aspektina leiab ta, et ainult ühes riigis – Ameerika Ühendriikides – võib nimetada religiooni ja riiki täielikult eraldatuks lähtuvalt uurimuse kriteeriumitest.

Religiooni sõltuva muutujana käsitlevate peamiste teooriate koondülevaade on toodud lisas 1. Empiirilistest käsitlustest jääb siiski läbivaks sekulariseerumisteooria põhihüpotees religiooni mõju järk-järgulisest vähenemisest seoses ühiskonna arenguga, kuigi mitte nõnda kardinaalsel tasemel, nagu paljud religiooni marginaliseerumise pooldajad tihti sooviksid. Samuti ei pruugi majandusarengu mõju religioonile olla nõnda ühene ning arengu erinevad komponendid tunduvad avaldavat religioonile erisugust mõju. Oluline on ka teha vahet religiooni ühiskondliku rolli, religiooni praktiseerimise ja religioosete uskumuste vahel ning, kuigi need kõik on seotud, ei tähenda muutus ühes näitajas koheselt sarnast trendi teistes religiooni aspektides.

Käsitledes religiooni sõltumatu muutujana tuleb taaskord mainida mitmekülgse seose olemasolu religiooni ja majandusarengu vahel. Käsitluse lihtsustamiseks võib religiooni potentsiaalse mõju majandusarengule ning sellekohased käsitlused jagada erinevateks tasanditeks nagu toodud joonisel 1.

Taoline käsitlusviis püstitab eelduse, et religiooni kõige vahetum (kuid mitte tingimata kõige suurem) mõju religioonilt majandusarengule toimub läbi joonise keskmes toodud

indiviidist lähtuvate tasandite ning kaudsem mõju on väljaspool loetletud tasanditel. Autori seisukoht on aga, et just vahetu indiviidist tulenev mõju on religiooni ja majandusarengu seoste uurimise seisukohast olulisim ning võimaldab teha enim üldistusi. Kaudsemate mõjutasandite käsitlel mängivad piirkondlikud, ajaloolised ja teised kõrvalised tegurid suuremat rolli. Siinkohal tuleb ära märkida, et kuigi toodud joonis aktsepteerib ka religiooni mõjutasandite omavahelisi seoseid, eeldades indiviidist lähtuvat mõju algpunkti, on esmalt tegu siiski kirjeldava abivahendiga religioonist majandusarengule tuleneva mõju eri aspektide käsitlese süstematiseerimisel.

Joonis 1. Religiooni mõjutasandid majandusarengule (autori koostatud)

Indiviidispetsiifilisest käsitlesest alustades võib religioossuse üheks alustalaks lugeda sellega kaasnevat peamisi uskumusi ja suunitlusi elukorralduse ja käitumise osas. Näiteks usk jumalasse või mõne teise kõrgema jõu või jõudude olemasolusse ning nende võimesse kas meelepärast käitumist tunnustada või vastumeelset käitumist karistada. Samuti ka usk surmajärgsesse ellu, näiteks põrgu ja taeva olemasolusse või reinkarnatsiooni võimalikkusesse. Usundite puhul, kus jumalikul jõul on väiksem osatähtsus, näiteks budism, saab põhiuskumuste alla liigitada uskumused elu eesmärgistatusest ning meetoditest eesmärkideni jõudmiseks. Kokkuvõtlikult võib vastavaid uskumusi nimetada ka religioosseteks motivaatoriteks, mis tegutsevad indiviidi hoiakute ja käitumise suunamisel.

Weberi (2007: 138) käsitlusel protestantlikust eetikast ja selle rollist kapitalismi arengus on keskmes just religiooni aspekt, mille kohaselt aitavad religioonist tulenevad väärtushinnangud ja uskumused mõjutada indiviidi majanduslikult oluliste hoiakute, nagu töökus, säästlikkus, ausus ja võõraste suhtes avatus, kujunemist. Taolise käsitluse aluseks on hüpotees, et religioossed uskumused toimivad individuaalsete motivaatoritena, käitumaks jumalale või mõnele teisele kõrgmale jõule meelepärasel viisil (Barro, McCleary 2006a: 51). Läbi hoiakute ja käitumise kujundamise mõjutavad religioossed uskumused aga omakorda ühiskonna sotsiaalset ja majanduslikku arengut.

Religioossetele uskumustele ja tõekspidamistele järgneb usu praktiseerimine, näiteks palvetamine, religioossetel talitustel osalemine ja muu taoline. Religioossete toimingute peamine potentsiaalne mõju majandusele on läbi ajalise investeringu religiooni ning selle alternatiivkulu võrrelduna teiste võimalike tegevustega. Aega, mis pühendatakse palvetamisele ja kirikule, ei saa kasutada potentsiaalselt majanduslikult tootlikuma tegevuse tarbeks. Samas võib rituaale ja religiooni praktiseerimist vaadelda ka investeringuna väärtushinnangute ja hoiakute kujundamise või sotsiaalkapitali loomisse. Barro ja McCleary (2003: 772) käsitlevad kirikus käimist religioonisektori sisendina ning religioosseid uskumusi väljundina. Mida suurem on uskumuste määr võrrelduna kirikus käimise sagedusega, seda produktiivsem on nende käitluses religioonisektor.

Religioossetest talitustest ja religiooni praktiseerimisest tuleneb religiooni sotsiaalne aspekt ning religiooni roll sotsiaalsete sidemete loomisel. Käsitlused, mis keskenduvad peamiselt religiooni sotsiaalkapitali loomise aspektile, vaatlevad religioosseid institutsioone suuremalt jaolt kui iga tavalist sotsiaalset klubi, marginaliseerides religioosset aspekti ning keskendudes kontaktide loomise ja sotsiaalkapitali kujundamise vaatenurgale (Barro, McCleary 2006a: 51). Vastava mõjutasandi alla saab liigitada ka teised sotsiaal- ja inimkapitali loomise aspektid ning nende mõju majandusele, teiste seas sotsiaalne tugi, grupikuuluvus ja grupiväliste tehingute kulukus, tervis, haridus, kuritegevus, mõnuainete tarbimine ja teised aspektid (Iannaccone 1998: 1480; Bodea, Ploeanu 2011: 100). Näiteks inimeste parem tervis, väiksem kuritegevus ja harvem seadusterikkumine vähendavad kulusid ühiskonnale.

Järgmise mõjutasandina saab välja tuua religiooni laiema ühiskondliku aspekti ning religioosete institutsioonide rolli mitteformaalsete ühiskondlik-sotsiaalsete mõjuritena. Ühelt poolt saab vastava mõjutasandi all käsitleda religiooni kollektivistlike suunitlusi, näiteks annetuste ja heategevuse roll. Teiselt poolt aga ka religioosete institutsioonide mitteformaalset rolli vastavate suhtumiste toetamisel ning sellest tulenevat välismõju kogu ühiskonnale. Iannaccone (1998: 1469) viitab, et Ameerika Ühendriikides on religioossed annetused ligi pool kogu annetuste määra. Lisaks panevad erinevad religioonid erinevat rõhku annetamise ja ühiskondliku abistamise olulisusele – näiteks islamiusus on individualistlikust heaolust tähtsam kollektivistlik heaolu, samas kui kalvinismi puhul leiab annetamine vähem heakskiitu. Heategevus ja annetamine aga aitavad näiteks vähendada ühiskonna ebakindlust ning pakuvad teatavat toetust ja turvavõrku võimalike tulevaste allakäikude või ebakindla hetkeolukorra vastu, seda eriti kui ühiskonnas puuduvad alternatiivsed riigipoolsed toetusmehhanismid (Barro, McCleary 2006a: 52).

Religiooni mitteformaalsele institutsionaalsele rollile järgneb religiooni suhestumine formaalsete institutsioonidega, nagu religiooni ja riigi seosed, kuid ka religiooni roll riigi institutsionaalses arengus. Siia alla käib ka suhtumine, et esmase tähtsusega majanduse arengule pole mitte niivõrd religioon kui selline, vaid viis, kuidas religioossed uskumused ja agendid mõjutavad majandust läbi vahendavate institutsioonide – näiteks maksusüsteem, ettevõtlusvormid ja -keskkond, intressisüsteem ja teised religioonist ajendatud seadusandlikud suunitlused (Noland 2005: 1216). Taoline käsitusviis on levinud islamiusuliste ühiskondade arengu uurimisel, jättes tihti kõrvale religioosete õpetuste aspekti ja keskendudes religiooni institutsionaalsele struktuurile majandusarengu mõju hindamisel (Rubin 2011: 1312; Kuran 2012: 1087; Platteau 2008: 334). Siia alla käib ka juba mainitud Fox'i (2003: 537) uurimus religiooni ja riigi eraldatusest eri valdkondades 152 riigi põhjal.

Religiooni kaudseimaks ja üldiseimaks mõjutasandiks on religiooni kultuurilis-ajalooline roll – vaieldamatult üks raskemini mõõdetavaid nähtusi, kuid analüüside kausaalsel tõlgendamisel on seda siiski oluline silmas pidada. Ühiskonna ja domineeriva religiooni koos arenedes sulanduvad usust mõjutatud väärtused, hoiakud, tavad ja normid ühiskonna üldiste kultuuriliste aspektidega ning muutuvad aja jooksul

praktiliselt lahutamatuks. Nõnda võib väita, et kristlikud tavad on enamuse Euroopa riikide kultuurides nõnda tugevalt juurdunud, et hoolimata religioosse kasvatusesihipärasusest, kasvavad eurooplased üles kristlike traditsioonide vaimus (Guiso 2003: 231). Religiooni majandusteaduslikul uurimisel tuleneb sellest aga probleem, kuidas isoleerida religiooni mõju teiste ühiskondlik-kultuuriliste tegurite mõjust.

Nagu praktiliselt iga kahe sotsiaalse nähtuse, nõnda on ka religiooni ja majandusarengu vahel mitmeid potentsiaalseid mõjutasandeid ja -viise ning määrav on, missugust pidada olulisimaks. Samas tuleb tulemuste tõlgendamisel arvestada ka teisi võimalikke sidemeid ning pöördkausaalsust. Max Weber on kahtlemata üks tänapäevase religiooni-ökonomilise mõtlemise juhtfigure, kuid kui Weberi enda arutlus protestantlikust eetikast jäi pelgalt teoreetiliseks, siis viimastel aastakümnetel on üha enam sünenud empiirilisi uurimusi, üritades kas tõestada või kummutada weberlikke seisukohti religiooni ja majandusarengu seostest. Kuigi Weberi Euroopa kultuuriruumi keskne üldistav käsitlus (Zalanga 2010: 44) ning ajaloolise argumentatsiooni paikapidavus (Iannaccone 1998: 1474) on saanud kriitika osaliseks, on Weberi käsitluse suurimaks väärtuseks kontseptsioon indiviidi uskumuste, väärtuste ja hoiakute mõjust ühiskonna majanduslikule ja sotsiaalsele arengule.

Guiso *et al.* (2003: 225) testib World Values Survey andmete põhinevalt Weberi hüpoteesi peamist postulaati, et religioon mõjutab indiviidi hoiakute kujunemist, ning jõuab järeldusele, et üldjoontes võib religioosseid uskumusi seostada majanduskasvu soodustavate hoiakutega. Kuigi tulemused erinevad mõnede eri usundite võrdluses, saab üldkokkuvõttes öelda, et religioossed inimesed on usaldavamad, vähem valmis seadust rikkuma, usuvad turu õiglasesse toimimisse ning rõhutavad indiviidi tegevuse olulisust oma olukorra kujundamisel, samas kipuvad usklikud inimesed olema vähem tolerantid ning vähem progressiivsete vaadetega (*Ibid.*: 249–250). Uurimuse tulemused ei võimalda aga teha järeldusi, kas mõni usund on kokkuvõttes majanduskasvule soodsaim, ning käsitlus sellest, kas mõni hoiak on majanduskasvule soodsam või mitte, põhineb vaid teoreetilistel seisukohtadel.

Barro ja McCleary (2003) üritavad riikidevahelises käsitluses komplekselt tõestada makrotasandi seost majanduskasvu ja religioossuse vahel. Nende käsitluse aluseks on hüpotees, et religioon mõjutab majanduskasvu peamiselt läbi religioossete uskumuste,

kujundades individuaalseid hoiakuid, nagu ausus, tööeetika, säästlikkus ja võõrastele avatus (*Ibid.*: 771). Uurimuse keskmes on mudel, mis käsitleb religioosseid uskumusi kui religioonisektori väljundit ning religioosel talitusel osalemise sagedust kui vastava sektori sisendit. Oma uurimuses leiavad nad, et kirikus käimise sagedusel on negatiivne mõju majanduskasvule, samas kui religioosetel uskumustel – keskendudes usule pörgusse, taevasse ja surmajärgsesse ellu – on majanduskasvule positiivne mõju (*Ibid.*: 779). Uurides esmalt majanduskasvu mõju religioossusele ning identifitseerides seeläbi vastupidise mõju uurimisel kasutatavad instrumentaalmuutujad – riigireligiooni olemasolu, religioonituru reguleeritus ja religioosse mitmekesisuse indeks – väidavad nad, et suudavad tõestada kausaalset mõju religioonilt majanduskasvule (*Ibid.*: 769).

Käsitletud mudelil põhinevalt keskenduvad Barro ja McCleary (2006a: 53–59) oma jätku-uurimuses eri religioonide ja religioossuse taseme mõju hindamisele majanduskasvule. Suurendades valimisse võetud riikide arvu esialgse uurimusega võrreldes, leiavad nad kinnitust eespool mainitud varasema uurimuse tulemustele. Viies aga taaskord esmalt läbi majanduskasvult religioonile suunatud mõju analüüsi, uurides SKP *per capita* mõju erinevatele religioossusnäitajatele, leiavad nad toetust sekulariseerumisteooria seisukohale, et majanduse arengutasemel on oluline negatiivne mõju kõigile uuritud religioossusnäitajatele (*Ibid.*: 62).

Barro ja McCleary lähenemisele sarnane on Bodea ja Plopeanu (2011: 107) käsitlusviis, kuid kaasates SKP kasvumäära asemel mudelisse autorite endi defineeritud sotsiaal-majandusliku arengu agregaatmuutuja. Mainitud näitaja hõlmab lisaks SKP kasvumäärale teiste seas ka oodatavat eluiga, eratarbimise määra, tolerantsust teiste inimeste suhtes ja teisi sotsiaalseid näitajaid. Analüüsi tulemusena jõuavad nad Barro ja McCleary'ga sarnastele tulemustele religioosete tõekspidamiste mõju olulisusest sotsiaal-majanduslikule arengule, kuid näitavad, et usul pörgusse ehk potentsiaalsesse karistavasse jõusse on arenguga negatiivne seos.

Noland (2005: 1217) uurib religiooni seost majanduskasvuga neo-klassikalise kasvumudeli ja koguteguritootlikkuse raamistikus, keskendudes peamiselt islamiusu uurimisele. Ta leiab, et hüpoteesi seose puudumisest majandusarengu ja religiooni vahel saab kõrvale lükata, kuid analüüs ei võimalda teha põhjapidavaid järeldusi majandusarengu ja religiooni seostest eri religioonide lõikes. Lisaks ei leia ta toetust

väitele, et islamiusk on põhimõtteliselt majanduskasvule vaenulik. Käsitluse põhiliseks puuduseks on aga keskendumine vaid usundilisele kuulumisele ning eri religioonide järgijate osakaaludele, arvestamata religioossuse süstemaatilisi aspekte.

Abrutyn *et al.* (2011: 905) testivad aga Weberi üldist väidet protestantismi positiivsest mõjust majanduskasvule. Põhinevalt 15 Euroopa riigi SKP näitajatel aastatel 1500–1870, ei leia nad kinnitust hüpoteesile, et protestantide osakaal riigi elanikkonnast oleks seotud riigi SKP taseme või kasvuga. Nende väide põhineb aga pelgalt SKP ja protestantistliku elanikkonna osakaalu otsesel kõrvutamisel ja vastava korrelatsiooni leidmisel, arvestamata võimalikke regionaal-poliitilisi tegureid või teisi majanduskasvu mõjutavaid näitajaid.

Mainitud uurimusest arvestatavam on Grier'i (1997) analüüs 63 endise Hispaania, Prantsusmaa ja Suurbritannia koloonia majanduskasvust. Kaasates mudelisse ka teisi potentsiaalseid majanduskasvu tegureid, väidab ta, et protestantluse kasvumäär elanikkonnas on statistiliselt olulisel määral seotud reaalse SKP *per capita* kasvuga ja protestantide osakaal on seotud sissetulekutega inimese kohta. Ta rõhutab aga, et vastav leid näitab vaid protestantlust kui ühte paljudest majanduskasvu mõjuritest ning et tema uuring ei võimalda üheselt identifitseerida mõju suunda protestantismilt majanduskasvule. Kuna tema analüüsi keskmes on kolme emamaa kolooniate kõrvutamine, siis tuleb aga välja tuua ka ebakõla tulenevalt kolooniate grupeerimisest ja teiste regionaalsete arengutegurite arvestamisest, kus endiste Prantsuse kolooniatena on esindatud peamiselt Aafrika riigid, samas kui Suurbritannia kolooniate alla on arvestatud ka näiteks Ameerika Ühendriigid, Austraalia ja Uus-Meremaa.

Ülevaade olulisematest uurimustest religiooni mõjust majandusarengule on toodud Lisas 2. Kuigi empiiriliste uurimuste maht antud valdkonnas on viimastel aastakümnetel oluliselt suurenenud ning täheldatav on teatav tõusev trend uurimuste mahus, ei saa uurimuste mastaapi siiski lugeda veel küllaldaseks. Üheks peamiseks neist on seniste uurimuste võrdlemisi tugev Lääne ja arenenud riikide keskus, tulenevalt suuresti algandmete kättesaadavuse piiratusest teiste piirkondade kohta. Suurem osa makrotasandi religiooni ja majandusarengut või -kasvu kõrvutavaid uurimusi põhinevad globaalsete ankeetküsimustega kogutud andmetel, nagu World Values Survey, International Social Survey Programme ja Gallup, ning kuigi küsitlustes hõlmatud

riikide arv suureneb iga vooruga, on vastavate andmete piiratus jätkuvalt peamiseks põhjuseks vaesemate maade alaesindatuses religiooni-ökonomilistes analüüsid.

Lisaks andmete esindatuse probleemile kaasneb ankeetküsitluste andmete kasutamisel ka täiendavaid piiranguid. Üheks neist on küsimuste tõlgendamisel tulenevad ebakõlad. Näiteks teatud riikides ei käi naised mošeedes palvustel ning ühes tõlgenduses võib see küsimusele religioossetel talitustel osalemise kohta tähendada negatiivset vastust, samas kui alternatiivses tõlgenduses võib siia alla olla hõlmatud ka muud religioossed talitused. Vastavat vastuste ebakõla täheldavad Barro ja McCleary (2006a: 64) islamimaade naiste vastuste analüüsil. Teised potentsiaalsed probleemid on muu seas valimi esinduslikkus, vastajate ausus või deklaratiivsus, vastuste lünklikkus ning küsimuste adekvaatne uurimusvajadustest lähtuv esindatus. Piiratusest ja puudustest hoolimata on globaalsed ankeetküsimustikud jätkuvalt parim viis religioossuse mõjude hindamiseks, seda eriti rahvusvahelises paneelis.

Alternatiivsed lähenemisviisid religiooni ja majandusarengu seoste uurimisel on riigisiseseid makrotasandi analüüsid eri religioonide võrdluses või mikrotasandi uurimused leibkondade või kogukondade lõikes. Võrdlemisi uueks lähenemisviisiks on ka Hoffmanni (2012) propageeritav käitumusliku majandusteaduse uurimismeetodite rakendamine seoste leidmiseks religiooni ning indiviidide hoiakute ja käitumise vahel. Sõltumata lähenemisviisist on üheks suurimaks probleemiks religiooni ja majandusarengu seoste uurimisel aga alati konkreetse mõju enda eraldamine uuritavate nähtuste vahel.

1.2. Majandusareng peamiste usundite vaatepunktist

Religiooni uurimisel tuleb eristada kahe erineva dimensiooni vahel – horisontaalne aspekt ehk religioosne kuuluvus (mis usundit või usulahku järgitakse, kui üldse) ning vertikaalne aspekt ehk religioossus (kuivõrd religioonist juhindutakse ja mil määral seda praktiseeritakse ning teised religioossuse näitajad). Enamasti on keeruline uurida üht dimensiooni teist arvestamata. Kuigi usulisi liikumisi, sekte ja kultusi on maailmas palju erinevaid, võib väita, et enamus neist on suhteliselt lokaalse mõjuga ning makrotasandil piisab peamistele maailma religioonidele keskendumisest – katoliiklus, protestantism,

islam ning vähemal määral judaism, budism, hinduism ja teised niinimetatud idareligioonid.

Kõikide religioonide üheks omaduseks on suuremal või vähemal määral avatud tõlgendatavus ning tõlgenduste varieeruvus ajas ja ruumis. Käesoleva töö käsitluse seisukohast ei oma aga kuigi olulist rolli mitte niivõrd religioosete printsiipide majanduspoliitiline roll või rakendatavus, mida võib lugeda majandusteoloogia valdkonda kuuluvaks, vaid religiooni praktiline aspekt ehk religioossuse ning religiooni mõju majanduslik väljendumine.

Askari ja Rehman (2010) analüüsisid 208 riigi ja autonoomse piirkonna majanduspoliitilist käitumist lähtuvalt islami majanduslikest õpetustest ning koostas niinimetatud Economic IslamicityIndex (EI2) järjestamaks riigid selle alusel, kuivõrd nende majanduspoliitika on kooskõlas islamiusu suunitlustega. Vastava järjestuse põhjal võib öelda, et kõige islamistlikumad majandused ei ole mitte Lähis-Idas, vaid Lääne-Euroopas ja OECD riikides, ning esimese islamistliku riigina on Malaisia alles 33. kohal ja esimese Lähis-Ida riigina Kuveit 42. kohal. Kuigi tegu on huvitava analüüsiga, nähtub sellest taaskord, et religioosne õpetus ning religiooni tegelik väljendumine ei ole tihti kooskõlas. Seetõttu võib religioonidevahelises võrdluses keskenduda peamiselt kahele aspektile – olulisemad usundispetsiifilised karakteristikud ning religiooni ühiskondlik-poliitiline roll.

Majandusteaduslikus analüüsis on enim tähelepanu leidnud kristlike religioonide käsitlus. Taaskord on tuntuim Weberi (2007) hüpotees protestantismi toimimisest katalüsaatorina tööstusrevolutsiooni edendamisel ja protestantismi ülimuslikust rollist majandusarengu soodustamisel võrreldes katoliiklusega. Weberi teooria põhiseisukoht oli, et protestantlikud religioonid, nagu kalvinism ja luterlus, pakuvad paremaid religioonist tulenevaid motivaatoreid ning suunitlusi inimeste hoiakute ja käitumise kujundamisel majanduslikult ning jõukuse tootmise seisukohalt soodsas suunas.

Guiso *et al.* (2003: 264) identifitseerib teatavad erinevused katoliiklaste ja protestantide majanduskäitumuslikes hoiakutes, näiteks katoliiklased pooldavad eraomandit rohkem kui protestandid, samas on protestandid negatiivsema hoiakuga altkäemaksude suhtes ning altimad süüdistama inimeste endi laiskust ja tahtejõu puudumist nende

majanduslikus olukorras. Barro ja McCleary (2006a: 68) leiavad aga, et protestantismil on katoliiklusega võrreldes hoopis nõrgem mõju majanduskasvule. Üldjoontes ei ole aga erinevused kahe peamise kristliku voolu vahel vähemalt tänapäeval enam kuigi suured.

Protestantismi seas eraldi käsitlust väärivad nelipühilused, tingituna suuresti selle laialdasest levikust arengumaades ning õpetuse vastuolulistest seisukohtadest. Zalanga (2010) käsitleb just nelipühiluse osa Aafrika riikide arengus ning majanduskasvu edendamisel. Ühelt poolt võib esile tuua, et tänu kiriku aktiivsele rollile elanikkonna kaasamisel, kaasnevad nelipühilusega nii mõnedki olulised ühiskondlikud välismõjud, näiteks läbi kiriku tegevuses osalemise õpivad inimesed muuhulgas suhtlustehnikaid, turundust, organiseerimisoskusi, planeerimist ja teisi ettevõtlust arendavaid oskusi. Seeläbi aidatakse kasvatada Aafrika inimeste seas ettevõtlikku suhtumist ning varustatakse nad vajalike oskustega. Lisaks on kiriku panus märgatav valdkondades, kuhu riik oma nõrkuse tõttu ei ulatu, näiteks hariduse edendamine ning eraülikoolide rajamine. Teistsugune on aga nelipühiluse suhestumine Aafrika riikide sotsiaal-poliitilise arenguga. Nimelt taanduvad nelipühiluse tõlgenduses Aafrika probleemid peamiselt kurjade vaimude ja deemonitest vaevatuse probleemiks ning peamiseks lahenduseks on nendega võitlemine läbi kiriku toetamise. Nelipühiluslik kirik õhutab suhtumist, kus teaduslik analüüs, autoriteedi eiramine või valitseja kritiseerimine on väär ning märk kurjadest vaimudest vaevatuses (*Ibid.*: 53–54). Seeläbi võitleb nelipühiluslik kirik privilegeritud rolli saavutamise suunas, samas takistades nende püüdlusi, kes üritavad Aafrika arenguprobleemidele teaduslikke või religioonist mitte ajendatud lahendusi leida. Sel moel saab nelipühilust tuua ka näitena religiooni kasutamisest võimu saavutamiseks ja säilitamiseks. Seega, ühelt poolt on tervitatav nelipühiluse roll inim- ja sotsiaalkapitali edendamisel ning riigi suutlikkuse lünkade täitmisel, samas ei soodusta nelipühiluse konservatiivne suhtumine muutusi ühiskonna sotsiaal-majanduslikus või poliitilises struktuuris.

Võrreldes kristlusega määratleb islam aga palju detailsemalt igapäevaelu käitumisjuhiseid ning omab märgatavat kaalu ka majanduslike tehingute kujundamisel. Seetõttu võib eeldada islami suuremat mõju järgijate majandusliku edukuse defineerimisel. Islami uurimine ning püüd seletada islamistlike riikide majanduslikku

mahajäämust on alates 2000-ndatest aastatest saanud laialdase huvi osaliseks. Empiirilised uurimused ei ole aga seni suutnud identifitseerida ühtki peamist konkreetset islamist tulenevat aspekti, mis võimaldaks üldistavalt seletada islamiriikide majandusliku arengu mahajäämust.

Guiso *et al.* (2003: 228) leiab, et islam tõesti on negatiivselt seotud majanduskasvu soodustavate hoiakutega – näiteks ollakse peamistest religioossetest vooludest turu vaba toimimise suhtes kõige vaenulikumalt meelestatud. Noland (2005: 1227) ei suutnud aga ei riikidevahelises uurimuses ega ka India, Malaisia ja Ghana põhineval riigisisese võrdluses leida arvestatavat seost islamiuskliku elanikkonna ja SKP kasvu vahel. See-eest Barro ja McCleary (2006a: 67) leiavad aga olulise negatiivsema seose SKP kasvu ja islamiuskliku elanikkonna osakaalu vahel võrrelduna sama näitaja väärtusega teiste religioonide kontekstis.

Üks levinud käsitlusi selgitamaks islamimaailma majanduslikku mahajäämust on aga, et mitte islamiusk kui selline pole peamiseks aeglase arengu põhjuseks, vaid mahajäämuse tingivad islamimaailmas valitsevad poliitiliste ja juriidiliste struktuuride jäikus ning tagurlikkus. Suur osa taolisi käsitlusi põhinevad ajaloolistel arengutel, keskendudes eriti 9.–13. sajandile.

Kristlik kirik tekkis Rooma Impeeriumi aladel, kus vähemalt alguses oli kiriku struktuuri areng peamiselt ajendatud vajadusest kaitsele riigi ja valitseja eest. Kuna Rooma Impeeriumis toimus efektiivne seadusloome ja juriidiline süsteem, keskendus kirik usufääri juhtimisele ja arendamisele, tekitades sellega suuremal või vähemal määral kiriku ja riigi kompetentside eraldatuse. Islam tekkis aga hõimudevahelise vaenutsemise olukorras, kus Muhamed algatas nii uue religiooni kui ka ilmaliku valitsemisliini ning järgijate igapäevast majanduslikku, poliitilist ja sotsiaalset tegevust koordineeris Shari'a seadus. Sellega põimusid religioon, riik ja sotsiaalsfäär üheks üksuseks. Kuna aga islami puhul puudub kõikehõlmav hierarhiline religioosne struktuur, mis annaks suuniseid religioosse õpetuse tõlgenduste osas, oli islamistlik õpetus vaba piirkondlikeks tõlgenduste olulisteks erinevusteks. See aga tähendas, et religioon oli valitsejate poolt kergesti manipuleeritav ning valitsejad üritasid islami ideoloogiat tihti ära kasutada oma võimu kindlustamiseks ning vastaste mahasurumiseks. (Platteau 2008: 333–339)

Argumenti, et just esialgsed tingimused, milles kumbki religioon tekkis, olid fundamentaalseteks mõjuriteks riigi ja religiooni hilisemate sidemete kujunemisel kristlikus ja islamistlikus maailmas, toetab ka Rubin (2011: 1329). Intressisüsteemil põhinevalt argumenteerib ta, et erinevused riigi ja religiooni suhetes olid oluliseks teguriks majandusarengu soodustamisel kristlikus maailmas võrrelduna islamistliku maailmaga. Kuni 15. sajandini olid katoliku kiriku poolt määratud olulised piirangud intressivõtmisele, kaubanduse kasv Euroopas 10.–13. sajandil tekitas aga suuremat vajadust kapitalituru ja laenamise lubamiseks. Surve valitsejatele sundis neid kiriku halvaks panust hoolimata intressivõtmist lubama. See omakorda diskrediteeris kiriku positsiooni ning ei jätnud muud valikut kui 15. sajandil kaotada usulised piirangud intressidele. Tulenevalt aga religiooni ja valitsejate suuremast vastastikusest sõltuvusest ning religioosete ettekirjutuste ülimuslikkusest igapäevaelus, pole islamimaailmas intressipiiranguid kunagi kaotatud.

Islami ajaloolist ja institutsionaalset perspektiivi rõhutab ka Kuran (2012: 1092). Kuigi riigi maksusüsteemi piirangud (*zakat*) on kadunud, kehtivad jätkuvalt olulised piirangud eraomandile ja ettevõtlusele, mis omakorda limiteerivad ettevõtete ja ühingute sõltumatust, iseseisvust ja jätkusuutlikkust, raskendades sellega ka kodanikuühiskonna või teiste mitte-religioosete mõjugruppide teket. Samuti toob Fox (2003: 560) esile, et islamiriikide puhul on täheldatav oluliselt suurem religiooni ja valitsemise seotus. Barro ja McCleary (2006a: 69) üritasid testida hüpoteesi, et islami negatiivne mõju majanduskasvule tuleneb riigi ja religiooni seostest, kuid ei leidnud olulist tõestust hüpoteesi kinnitamiseks. Samas kinnitavad nad, et vastavad tulemused võivad olla tingitud ka puudujääkidest kasutatavate andmete esinduslikkuses.

Jättes kõrvale islamimaailma institutsionaalsed eripärad ning keskendudes usuliste karakteristikutele, võib samuti välja tuua teatavad erinevused kristliku ja islamistliku maailma vahel. Kui kristluses, eriti protestantismi puhul, tähtsustatakse individuaalset rolli õige religioosse käitumise tagamisel, siis islam on tunduvalt enam kollektivistliku suunitlusega religioon. Ühelt poolt tähendab see, et religioon pakub kas institutsionaalsete meetmetega või ühiskondliku suunitlusega tuge puuduskannatajatele ning ootamatustega toimetulekul. Samas tähendab kollektivistlik suhtumine ning vastutus, et indiviidil on väiksemad religioosetest motivaatoritest tulenevad stiimulid

isiklikuks jõukuse tootmiseks või kogumiseks. Ka tuleb islamiusu puhul välja tuua suhteliselt kõrge ajalise investeeringu tarvidus religiooni järgimisse.

Islamist ja kristlusest erinevad aga nii mõneski olulises aspektis budism, hinduism ja teised idareligioonid. Idareligioonide võrdlemisi lokaalsest levikust ning andmete kättesaadavuse raskustest tingituna on need leidnud majandusteaduslikes uurimustes vähem käsitlust ning peamiselt on analüüs keskendunud budismile ja hinduismile. Vastandina judeo-kristlikule ainujumala käsitlesele on hinduismis tegu mitmete jumalustega, samas kui budismis puudub jumaluse kontseptsioon üldse. Lisaks sellele puudub ka taevas ja põrgu, vaid usutakse reinkarnatsiooni toimimisse. Käitumine praeguses elus võib määrata, kas reinkarnatsioon toimub kõrgemale või madalamale tasemele – valgustatusele lähemale või sellest kaugemale. Samas võib öelda, et kuigi religioonide karakteristikutes esineb olulisi erinevusi, on peamised religioossed motivaatorid, nagu õige käitumise premeerimine ja usk surmajärgsesse ellu, siiski olemas.

Eri religioonide võrdluses on asjalikeim keskenduda religioossetele motivaatoritele ja nendest tingitud erinevustele. Just seda teevad Barro ja McCleary (2006a: 51) võrreldes meetodeid, kuidas eri religioonid pakuvad religioossete motivaatoreid ja viise lunastuse teenimiseks. Ehk teisisõnu, mis on vajalikud tegevused siinses elus, teenimaks surmajärgset lunastust või paremat elu. Sellest lähtuvalt pakub kalvinism vähest ajendit püüdlmaks usulise lunastuse kui kõrgema eesmärgi suunas, kuna indiviidi saatust käsitletakse ettemääratuna. Budism teisest küljest aga rõhutab vajadust läbi elu vaeva näha, et saavutada valgustus ehk kõrgeim olemise vorm ning paneb individuaalsetele püüdlustele suurt tähtsust enda saatuse kujundamisel. Katoliiklus, protestantism ja islam on nende kahe äärmuse keskel.

Rikkuse tootmise vaatenurgast on asjad aga mõneti teistpidi. Kuigi budism rõhutab pideva eesmärgipärase töötamise vajadust valgustuse saavutamiseks, ei soodusta see majandusliku väärtuse tootmist, kuna olulisel kohal on ka rikkuse jagamine. Kuigi kollektiivne jõukuse jagamine ja annetamine võivad samuti pakkuda ühiskondlikku tuge võimalike ootamatuste korral, ei õhuta see aga individuaalset jõukuse tootmisele keskendumist. Vastupidiselt, kalvinismis, kus indiviid ei saa küll enda saatust tegudega määrata, pakub religioon ometi stiimuleid rikkuse kogumiseks ning selle nimel

töötamiseks. Nimelt materiaalset edukust siinses elus tõlgendatakse kui selgeimat märki, et isik on jumala poolt päästmisele määratud. (Barro, McCleary 2006a: 52)

Ometi ei ole senised uurimused suutnud üheselt määratleda, et mõni religioon oleks majanduse arengu jaoks oluliselt soodsam või mõni halvem. Küll aga on täheldatav varieeruvus religioonide pakutavates motivaatorites ja stiimulites ning mil viisidel need indiviidide majanduslikku käitumist võivad mõjutada. Omaette käsitlusena tuleks islamimaailma uurimisel arvestada ajaloolist institutsionaalse arengu käsitlust. Seda eriti islamiriikide moderniseerumise kontekstis, analüüsides erinevate teoreetiliste lähenemiste paikapidavust institutsionaalse olukorra muutumisega.

2. RELIGIOONI JA MAJANDUSARENGU SEOSTE ANALÜÜS

2.1. Uurimismetoodika ja andmestik

Majanduskasvu ja religiooni seoste analüüsil tõstatub esmalt küsimus, mida täpselt uuritakse. Nagu teema teoreetilise tagapõhja ülevaatest tuleneb, on potentsiaalne seos mainitud kahe nähtuse vahel küllalt kompleksne ning esineb mõju mõlemapidist suunda. Samuti on võimalik probleemile läheneda erinevatest mõjutasanditest lähtuvalt, tulenevalt konkreetsest probleemipüstitusest ning missugust tüüpi mõju uurimisele keskendutakse. Kuigi mõned uurimused on üritanud ka konkreetset mõju suunda analüütiliselt defineerida, seda kas siis majandusarengult religioonile (näiteks Azzi, Ehrenberg (1975); Barro, McCleary (2006a, 2006b); Grant *et al.* (2011)) või religioonilt majandusarengule (näiteks Barro, McCleary (2003, 2006a); Bodea, Plopeanu (2011); Noland (2005)), siis käesolev uurimus keskendub vaid kahe nähtuse vahelise seose analüüsile, üritamata konkreetset mõju suunda välja selgitada.

Religiooni ja majandusarengu seost on võimalik uurida ka erinevatel tasanditel, alates indiviidi või majapidamise tasandist läbi kogukonna või riigi tasandi kuni riikidevahelisel võrdlusel põhineva analüüsini välja. Käesoleval juhul on uurimuse keskmes just viimati mainitud, riikidevahelisel võrdlusel põhinev seoste analüüs ning seda mitmel põhjusel. Esiteks on vastava uurimistasandi andmed paremini kättesaadavad – erinevad rahvusvahelised organisatsioonid avaldavad andmeid riikide majandusliku arengu kirjeldamiseks ja hindamiseks. Teiseks on rahvusvaheliste küsitluste – nagu World Values Survey või International Social Survey Programme – tulemused riigi tasandil paremini võrreldavamad. Lisaks võimaldab riikidevaheline võrdlus paremini teha üldistusi religiooni ja majandusarengu seostest globaalses kontekstis.

Ometi esineb valitud uurimistasandi lähenemisviisil ka olulisi puudusi. Näiteks võimendub riikidevahelises võrdluses paljude kõrvaliste tegurite mõju otsitavale seosele ning seda just joonisel 1 toodud kaudsemate mõjutasadrite puhul, nagu ühiskondlikud või riiklikud tavad ja kumbed ning riigi seadusandlus ja valitsemisviis. Taolised tegurid omavad väiksemat tähtsust riigisisese võrdlusel, seda siis kas indiviidi, majapidamise või kogukonna tasandist lähtuvalt, kus võib eeldada kõrvaliste tegurite suuremat sarnasust uuritavate gruppide lõikes ning seetõttu on lihtsam eristada konkreetselt religioonist tulenevat või religiooniga seotud mõjutusi.

Samuti ei võimalda riikidevaheline võrdlus enamasti eristada usundite regioonispetsiifiliste ja usulahuliste varieeruvuste vahel. Parema üldistamise nimel ning tingituna andmete piiratud kättesaadavusest koondatakse kohalikud eripärased usulised liikumised maailma peamiste religioonide lõikes tulenevalt nende olulisematest põhimõtetest või alustaladest. Näiteks uuritakse kõiki islamistlikke liikumisi ühe usundina ning protestantism hõlmab tihti väga laia usundilist spektrit alates kalvinismist kuni evangeelsete usulahkudeni. Vastavate usulahkude eripärase mõjude kindlakstegemiseks tuleks taas kasuks mõnest teisest uurimistasandist lähtuv käsitlusviis.

Viimasena võib riikidevahelise võrdluse ühe problemaatilise aspektina välja tuua eelduste rolli uurimisprobleemi käsitlemisel, kuigi alati ei ole eelduste endi paikapidavust tõestatud. Näiteks Barro ja McCleary (2003, 2006a) lähenemisviisi aluseks on weberlik eeldus, et religioonist tulenevad väärtushinnangud ja uskumused aitavad kujundada indiviidi hoiakuid ja käitumist kas majanduslikult soodsas või ebasoodsas suunas. Et aga makrotasandil oleks taolistel eeldustel põhinevalt võimalik teha kategoorilisi järeldusi, tuleb kontrollida ka eelduste paikapidavust, mis enamasti nõuab spetsiifilisi mikrotasandi uurimusi. Kuigi Guiso *et al.* (2003) üritas individuaalvaatlustel määratleda ka seoseid religioossuse ja indiviidi hoiakute vahel, põhines seegi uurimus küllalt olulisel eeldusel, missugused hoiakud konkreetselt on majandusarengu vaatepunktist soodsamad ja mis mitte.

Puudustest hoolimata pakub majandusarengu ja religiooni seoste uurimisel riikidevaheline võrdlus siiski olulisi eeliseid teiste uurimistasandite lähenemisviiside ees ning kuigi lõplike paikapidavate järelduste tegemisel võib olla tarvilik läbi viia

täiendavaid mikrotasandi uurimusi, on makrotasandi uurimuste suur üldistusvõime ja andmete kättesaadavus siiski valitud lähenemisviisi olulisteks eelisteguriteks. Sellest tulenevalt on käesoleva uurimuse peamiseks küsimuseks, kas majandusarengu ja riigi elanikkonna religioossuse vahel esineb oluline seos ning kui tugev see on.

Majandusarengu all käsitletakse käesoleva uurimuse kontekstis riigi arengutaset mitte arengu dünaamikat. Paljud eelnevad uurimused on keskendunud ühe majandusarengu komponendi – SKP – ning selle dünaamika seoste uurimisele ehk kõrvutanud religioossust ja majanduskasvu. Mõlemal lähenemisel on aga oma eelised ja puudused. Kuna majanduskasv on pigem mõjutatud käesoleva ajaperioodi sündmustest – kui samas ka arvestada asjaolu, et kõrgema SKP tasemega riigid kipuvad aeglasemalt kasvama – siis võimaldab majanduskasvu uurimine keskenduda religioossuse kaasaegsetele mõjudele ning samas arvestada religioossuse muutust ajas ja vastavaid trende. See-eest on majanduskasv aga küllalt kõikuva väärtusega ning tugevasti mõjutatud hetkesündmustest. Eriti just hiljutise finantskriisi kontekstis ei pruugi majanduskasvu ja religioossuse kõrvutamine anda kõige usaldusväärsemaid tulemusi. See-eest majandusarengu tase on nagu religioossuski ajas aeglaselt muutuv ning mainitud nähtuste kõrvutamine võimaldab leida usaldusväärsemaid seoseid. Kuid samas tuleb ära märkida, et arengutasemes võivad võimendada ajaloolised tegurid ning trendid.

Kuna nii majandusareng kui religioon või religioossus on küllalt üldistavad mõisted, on esmane probleem nende vahelise seose analüüsil vastavate nähtuste kvantitatiivne väljendamine ning küsimus missuguseid näitajaid selle jaoks kasutada. Riigi majandusliku arengutaseme kirjeldamiseks on üks universaalsemaid näitajaid ÜRO Arenguprogrammi (*United Nations Development Programme* – UNDP) iga-aastaselt koostatav inimarenguindeks, mis hõlmab endas nii tervise, hariduse kui elatustaseme näitajaid. Lisaks inimarenguindeksile saab leida ka seoseid inimarenguindeksi komponentidega eraldi võetuna. Samuti tasub Grant *et al.* (2011) põhinevalt kontrollida seost majandusliku ebavõrdsusega, väljendatuna GINI koefitsiendiga.

Majandusliku arengu näitajatest inimarenguindeks ning selle komponendid – oodatav eluiga, keskmine kooliskäimise aastate arv ja rahvatulu *per capita* – põhinevad UNDP andmetel, mis on kas 2012. aasta või viimati saadaoleva aasta kohta. Inimarenguindeks

Toodud näitajatest on usk taevasse, usk põrgusse ja usk surmajärgsesse ellu esitatud küsimusele jaatavalt vastanute osakaaluna vastavas riigis. Religioosel talitusel osalemise sageduse ja jumala olulisuse elus esitamiseks on kummagi jaoks kasutusel kaks näitajat. Religioosel talitusel osalemise sagedus tähistab vastajate osakaalu, kes osalevad ametlikel talitustel vastavalt kas kord nädalas ja enam või kord kuus ja enam. Jumala olulisuse näitaja väljendab vastajate osakaalu, kes vastasid skaalal ühest (ei ole üldse oluline) kümneni (väga oluline) kas, et jumal on nende elus väga oluline (skaalal kümme) või pigem oluline (skaalal kuus või enam).

Siinkohal tuleb mainida, et olgugi, et budismi, hinduismi ja teiste idareligioonide puhul puudub judeo-kristlik nägemus taevast ja põrgust, on usu üheks komponendiks enamasti siiski kas usk ümberkehastumisse ja reinkarnatsiooni ning sellele eelnevatesse vahepealsetesse staadiumitesse või muul moel surmajärgse elu olemasolusse. Samuti puudub paljudes idareligioonides jumaluse kontseptsioon ning kuigi enamasti eksisteerib usk teatavat laadi kõrgemasse jõusse, ei saa antud juhul kindlalt väita, et taolised uskumused väljenduvad WVS vastavasisulisel küsimuses jumala olulisuse kohta elus, tingituna vastajate võimalikest erinevatest tõlgendustest.

Kõik religioossuse näitajad pärinevad World Values Survey (WVS) küsitluste tulemustel ning on esindatud osakaaludena elanikkonnast. Kuna religioossuse puhul on tegu ajas aeglaselt muutuva nähtusega siis võib väita, et ka varasemate küsitluste tulemused sobivad võrdlemisi adekvaatselt riigi elanikkonna suhtumise kirjeldamiseks. Seetõttu pärinevad religioossuse andmed kolmest erinevast uurimustsüklist, kusjuures on eelistatud uusimad tulemused. See tähendab, et kõigepealt sai iga riigi kohta, mille puhul vastavad andmed leidsid, võetud esmalt 2005–2007 uurimistsükli tulemused, seejärel puuduvate riikide jaoks 1999–2001 uurimistsükli tulemused ning viimaks 1995. aasta uurimistsükli tulemused. Kuigi 2010–2012 viidi läbi WVS kokkuvõttes kuues uurimistsükkel, ei ole antud küsitlusvooru tulemused veel saadaval, seetõttu pärinevad kõik andmed vahemikust 1995–2007.

Lõpliku uuritavate riikide valimi moodustamisel sai määravaks just religioossusandmete kättesaadavus, mis tingis valimi piiritlemise 73 riigiga. Nagu mainitud peatükis 1.1., on jätkuvalt taoliste globaalsete küsitluste üheks probleemiks vähemarenenud riikide alaesindatus, mis raskendab ka üldistavate hinnangute tegemist. Jagades

inimarenguindeksi väärtustel põhineva esialgse valimi 187 riiki erinevateks kvartiilideks, ilmneb, et pärast religioossusnäitajate lisamist ja valimi kitsendamist jääb esimese kvartiili riikidest lõppvalimisse järele 35 riiki, samas kui viimane kvartiil on esindatud vaid kuue riigiga. Usundite võrdluses on lõplikus valimis esindatud 73 riigist 30 puhul domineerivaks religiooniks katoliiklus, 17 puhul protestantism, 14 puhul islam, üheksa puhul õigeusk, ühes budism (Jaapan), ühes hinduism (India) ning ühes riigis muu idareligioon (Vietnam). Geograafiliselt on uuritavas valimis esindatud 40 Euroopa, 12 Ameerika (nii Lõuna-, Kesk- kui Põhja-Ameerika), 10 Aasia, 6 Lähis-Ida ning 5 Aafrika riiki.

Kuna eriti just islamiriikide puhul on üheks oluliseks teoreetiliseks lähtepunktiks ka seisukoht, et islamimaailma mahajäämus on suuresti tinginud vastavate riikide institutsionaalse arengu mahajäämusest, tasub uurida ka aspekti, kas on täheldatav oluline seos domineeriva islamiusu ja institutsionaalse arengu vahel. Selleks sai kasutatud Maailmapanga Worldwide Governance Indicators (WGI) projekti andmestikku, mis kirjeldab riikide institutsionaalset arengut valitsemise kvaliteedi vaatepunktist lähtuvalt kuues eri valdkonnas – hääletamine ja aruandekohustus, poliitiline stabiilsus ja vägivalla puudumine, valitsuse efektiivsus, seadusandluse kvaliteet, seaduse jõud ning korrupsioonikontroll. Iga valdkonna hinnang on umbes vahemikus –2,5 kuni 2,5, kus kõrgem väärtus tähistab paremat valitsemiskorraldust vastavas valdkonnas. Vastavad andmed on 2011. aasta kohta. Kõigi kasutatud näitajate miinimum, maksimum, keskväärtus ja standardhälve on toodud lisas 3.

Andmete analüüsi meetodiks sai valitud läbi kinnitava faktoranalüüsi lähedaste näitajate koondamine üldnäitajateks ning seejärel seoste leidmine näitajate vahel läbi korrelatsioonide arvutamise. Kokku moodustati viis erinevat faktorit – arengutase, valitsemise kvaliteet, religioossus, uskumused ja kombed. Näitajate väärtusteks on faktoranalüüsi tulemusena saadud faktorkaalud. GINI koefitsient ja inimarenguindeksi enda väärtus jäid analüüsi eraldiseisvate muutujatena.

Arengutaseme faktor ühendab endas kõiki inimarenguindeksi komponentide väärtusi – oodatav eluiga, keskmine kooliskäidud aastate arv üle 25-aastaste hulgas, oodatav laste kooliskäimise aastate arv ja rahvatulu *per capita*. Kõik mainitud komponendid läksid üheks faktoriks kokku. Faktori olulisemad näitajad on toodud tabelis 1.

Tabel 1. Inimarenguindeksi komponentide faktoranalüüs

Näitaja	Faktorlaadung	Kumulatiivne kirjeldatus (%)	KMO	Kommunaliteetid
Oodatav eluiga	0,861	78,096	0,824	0,742
Keskmine kooliskäidud aastate arv	0,853			0,728
Oodatav kooliskäidav aastate arv	0,924			0,854
Rahvatulu <i>per capita</i>	0,894			0,800

Allikas: autori arvutused

Tabeli 1 selgituseks võib siinkohal lisada, et faktorlaadungid näitavad seost üksiknäitaja ja analüüsi tulemusena saadud üldnäitaja vahel korrelatsioonikordajatena. Kuna seosed on tugevad ning ka statistiliselt usaldatavad, sest korrelatsioonikordaja kriitiline väärtus selle valimi korral on olulisusnivool 0,01 väiksem kui 0,4, siis võib oletada, et saadud üldnäitaja esindab algnäitajaid piisavalt hästi. Seda kinnitab ka kumulatiivne kirjeldatus, mis tõendab, et algnäitajate variatsioonist kirjeldab saadud faktor 78%. Kommunaliteetid annavad tunnistust, et algnäitajad on faktoris üsna ühtlaselt esindatud, kuna variatsioonist eraldi võetuna on faktoris hõlmatud 73–85%. Kaiser-Meyer-Olkini mõõdik (KMO) väärtus 0,82 näitab, et valim sobib faktoranalüüsi läbiviimiseks oma tehniliste parameetrite poolest väga hästi.

Valitsemise kvaliteedi faktor ühendab endas kõiki kuut riigi valitsemise hindamise näitajat, mis taaskord ühinesid kõik üheks faktoriks. Valitsemise kvaliteedi faktori olulisemad näitajad on toodud tabelis 2.

Tabel 2. Valitsemisindikaatorite faktoranalüüs

Näitaja	Faktorlaadung	Kumulatiivne kirjeldatus (%)	KMO	Kommunaliteetid
Hääletamine ja aruandekohustus	0,948	91,228	0,930	0,899
Poliitiline stabiilsus ja vägivalda puudumine	0,897			0,805
Valitsuse efektiivsus	0,979			0,958
Seadusandluse kvaliteet	0,954			0,911
Seaduse jõud	0,982			0,965
Korruptsioonikontroll	0,967			0,936

Allikas: autori arvutused

Siinkohal võib lisada, et kõik kuus üksiknäitajat on nii tugevalt omavahel seotud, et neid eraldi vaadelda ei olegi mõtet. Nii sisuliselt (kirjeldatus 91%) kui ka tehniliselt (KMO 0,93) võib faktoranalüüsi tulemust käesoleval juhul hinnata suurepäraseks.

Religioossuse faktori moodustamiseks said kaasatud kõik religioossust kirjeldavad näitajad – usk taevasse, usk põrgusse, usk surmajärgsesse ellu, jumala olulisus elus ning religioossetel talitustel käimise sagedus. Siingi ühinesid kõik valitud muutujad üheks faktoriks, mille näitajad on toodud tabelis 3.

Tabel 3. Religioossusnäitajate faktoranalüüs

Näitaja	Faktorlaadung	Kumulatiivne kirjeldatus (%)	KMO	Kommunaliteetid
Religioossetel talitustel osalemine nädalas korra või enam	0,902	85,225	0,843	0,813
Religioossetel talitustel osalemine kuus korra või enam	0,903			0,815
Usk põrgusse	0,934			0,873
Usk taevasse	0,963			0,928
Usk surmajärgsesse ellu	0,889			0,790
Jumal elus väga oluline	0,951			0,904
Jumal olus pigem oluline	0,918			0,843

Allikas: autori arvutused

Kuna mõnedki varasemad uurimused on täheldanud religioossete uskumuste eripära ja religioossetel talitustel osalemise sageduse erinevat või koguni vastandlikku seost majanduskasvuga – näiteks Barro, McCleary (2003, 2006a) ja Bodea, Plopeanu (2011), siis tasub vastavaid näitajaid ka eraldi vaadelda. Seetõttu said koostatud ka neljas ja viies faktor, mis ühendavad vastavalt uskumustega seotud näitajaid ja religioossete kombetalitustega seotud näitajaid. Uskumusnäitajasse said ühendatud kõik religioossete tõekspidamistega seotud näitajad – usk taevasse, usk põrgusse, usk surmajärgsesse ellu ning jumala olulisus, kuid välja on jäetud religioossetel talitustel osalemise näitajad. Faktori olulisemad tunnused on esitatud tabelis 4.

Tabel 4. Uskumusnäitajate faktoranalüüs

Näitaja	Faktorlaadung	Kumulatiivne kirjeldatus (%)	KMO	Kommunaliteetid
Usk põrgusse	0,953	89,349	0,866	0,908
Usk taevasse	0,977			0,955
Usk surmajärgsesse ellu	0,906			0,821
Jumal elus väga oluline	0,955			0,912
Jumal elus pigem oluline	0,933			0,871

Allikas: autori arvutused

Kombetalituste faktori moodustamisse said aga kaasatud vaid kord nädalas või enam ning kord kuus või enam ametlikel religioossetel talitustel käivate inimeste osakaalud. Kahjuks oli küsimus väljaspool ametlikke talitusi palvetamise koha küsitud vaid ühes World Values Survey küsitlusvoor, mistõttu kitsendaks vastava näitaja analüüsi lisamine valimit oluliselt veelgi. Kombetalituste faktori olulisemad tunnused on esitatud tabelis 5. Kõik faktoranalüüsiga leitud riikide faktorkaalud on toodud lisas 4.

Tabel 5. Religioossete kombetalituste faktoranalüüs

Näitaja	Faktorlaadung	Kumulatiivne kirjeldatus (%)	KMO	Kommunaliteetid
Religioossetalitusel osalemine nädalas korra või enam	0,993	98,641	0,500	0,986
Religioossetalitusel osalemine kuus korra või enam	0,993			0,986

Allikas: autori arvutused

Religioosussnäitajate ja uskumusnäitajate faktoranalüüsi kohta võib üldistusena öelda, et mõlemad üldnäitajad on nii sisuliselt kui ka tehniliselt igati aktsepteeritavad, kuid uskumusnäitajad on siiski koondunud paremini. See on teatud mõttes kinnituseks varasematele leidudele, et religiooni eri aspekte peegeldavad näitajad ei pruugi sugugi mitte alati olla omavahel tugevalt seotud. Kuna kombetalituste faktoranalüüs põhines ainult kahel näitajal, siis vastav KMO mõõdiku väärtus 0,5. Ning tingituna mõlema näitaja suhteliselt sarnasest jaotusest, kirjeldab saadud üldnäitaja algnäitajaid väga hästi.

Lähtuvalt teoreetilisest tagapõhjast saab püstitada mõned hüpoteesid, millele õigsust analüüsis testida. Esmalt tuleks küsida, kas majandusarengul ja religioossusel üldse ilmneb olulist seost või on tegu niivõrd erinevate nähtustega, et oluline läbiv seos pole täheldatav. Ühelt poolt võib väita, et indiviidi usulised tõekspidamised ei tohiks omada tema majanduskäitumisele kuigi olulist mõju, kuna, kui islam kõrvale jätta, siis enamasti ei anna religioon konkreetseid suunitlusi igapäevaelu korraldamiseks, pigem on tegu üldise väärtuste ja tõekspidamiste kogumikuga. Samuti võib teistest teguritest tulenev erinevus riikide arengutasemete vahel olla märgatavalt suurem, kui arengutaseme seos religiooniga. See-eest on üles ehitatud nii mõnigi teooria just konkreetselt majandusarengu ja religiooni tugevate omavaheliste seoste kohta. Seda siis kas oletades majandusarengu negatiivset mõju religioossusele lähtuvalt sekulariseerumisteooriast või näiteks lähtudes weberlikest seisukohtadest, mis viitavad kas teatud religiooni ülemuslikule positiivsele mõjule majandusarengule või religioossete tõekspidamiste soodustavale jõule majandusarengu edendamiseks. Seega saab püstitada järgnevad kaks hüpoteesi, mida kontrollima hakata:

- H_1 – religioossuse ja majandusarengu vahel puudub oluline seos,
- H_2 – religioossuse ja majandusarengu vahel esineb statistiliselt oluline seos.

Sekulariseerumisteooria peamiseks väiteks on, et koos majandusliku arenguga toimub religiooni tähtsuse vähenemine ühiskonnas ning väheneb ka inimeste religioossus. Sellest tulenevalt võib oletada negatiivse seose olemasolu majandusarengu ja religioossuse kõigi näitajate vahel. See-eest Barro ja McCleary (2006a), üritades eristada religiooni ja majanduse mõlemapidist mõju, leidsid küll kinnitust teooriale, et majanduskasvul on religioossusele negatiivne mõju, ent vastupidise seose uurimisel leidsid, et usul põrgusse ja usul taevasse on majanduskasvule positiivne mõju. Siinkohal tuleb aga välja tuua, et nende uurimus keskendus majanduskasvu dünaamika uurimisele, kuid käesoleval juhul on uurimuse keskmes arengutaseme seoste uurimine religioossusega. Ometi saab siinkohal püstitada järgneva hüpoteeside paari:

- H_3 – majandusarengul ja religioossusel on negatiivne seos,
- H_4 – majandusarengul ja religioossusel puudub negatiivne seos.

Põhinevalt Grant *et al.* (2011) uurimisel religioossuse ja majandusliku ebavõrdsuse seostest, tasub uurida ka ebavõrdsuse aspekti pelgalt majandusarengu kõrval. Suhtelise

mõju teooria väidab, et ühiskonna suurem majanduslik ebavõrdsus toob tihti endaga kaasa suurema religioossuse ühiskonnas, kuna jõukamad ja privilegieeritumad kihid kasutavad religiooni mõjutus- ja kontrollivahendina ülejäänud elanikkonna üle. Sellest lähtuvalt võib eeldada seost religioossuse ja GINI koefitsiendi vahel ning seetõttu saab püstitada järgnevad hüpoteeside paarid:

- H_5 – religioossuse ja majandusliku ebavõrdsuse vahel on positiivne seos,
- H_6 – religioossuse ja majandusliku ebavõrdsuse vahel puudub positiivne seos.

Kuna küllalt levinud on ka seisukohad islami eripärasest negatiivsest rollist majandusarengu soodustamisel, siis on mõttekas uurida ka seda valdkonda. Jaotades riigid domineeriva religiooni alusel gruppidesse, saab analüüsida religiooni ja majandusarengu seoseid eri usundite lõikes. Ent üks olulisi seisukohti islami rollist riigi arengus on, et islamimaailma tänapäevase küllalt olulise mahajäämuse on tinginud ajalooline kontekst, milles islam kui religioon ja islamistlik ühiskond arenesid ning omavahel põimusid, takistades nõnda islamiühiskondade institutsionaalset arengut ning piirates sellega riikide arenguväljavaateid. Seetõttu saab püstitada järgnevad hüpoteesid:

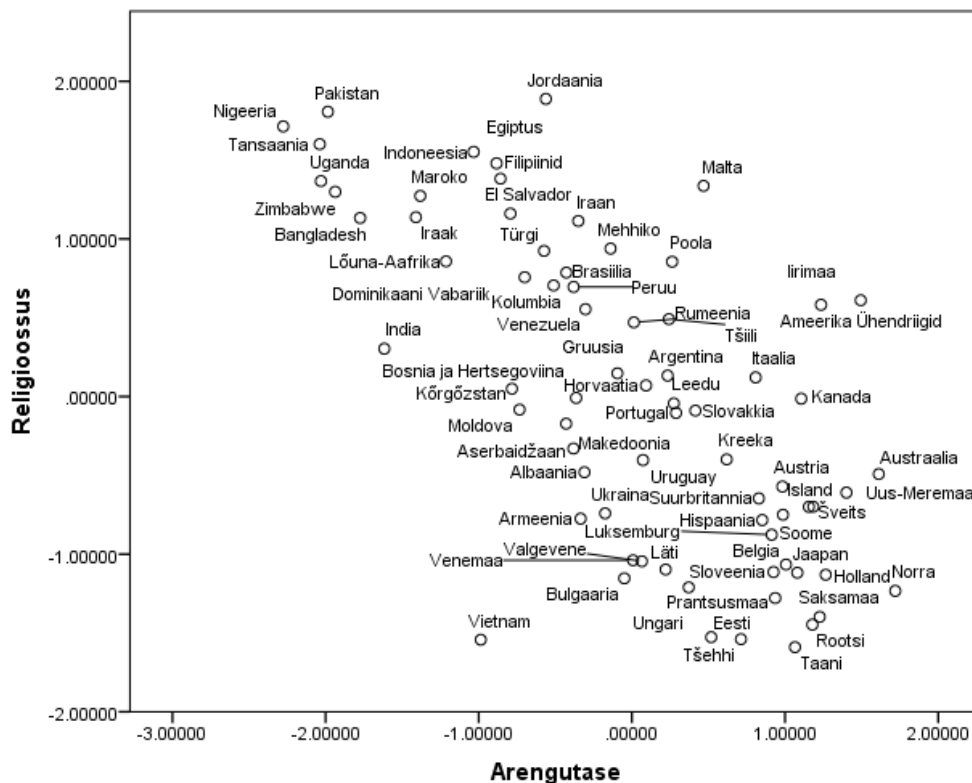
- H_7 – riigi institutsionaalse arengu ja valitsemise efektiivsuse ning islamistliku ühiskonna vahel on oluline eripärane negatiivne seos,
- H_8 – riigi institutsionaalse arengu ja islamistliku ühiskonna vahel puudub oluline eripärane negatiivne seos.

Toodud hüpoteese testitakse läbi näitajate korrelatsioonianalüüsi ning, kus tarvilik, grupeeritakse riigid asjakohase näitaja alusel. Samuti on paslik võrdlus eri religioonide lõikes, tuues välja seoste erinevusi eri usundite vahel.

2.2. Empiirilised tulemused ja järeldused majandusarengu ja religiooni seostest

Käesolevas töös keskendutakse majandusarengu ja religiooni seoste uurimisele läbi korrelatsioonianalüüsi. Valitud meetod võimaldab uurida, kas valitud kahe nähtuse vahel esineb riikidevahelises võrdluses statistiliselt olulist seost või mitte, kuid vastav meetod ei võimalda identifitseerida kausaalset seost uuritavate nähtuste vahel ega määrata mõju suunda. Samuti tuleb arvestada, et statistiliselt olulise seose ilmnemisel

mõju teooria väidab see-eest, et ühiskonna majandusliku ebavõrdsuse ja religioossuse vahel on tugev kausaalne seos ning majanduslikult ebavõrdsetes ühiskondades kasutavad jõukad ja privilegieeritud ühiskonnakihid religiooni ühiskonna kontrolli- ja mõjutusvahendina, soodustades sel eesmärgil religiooni levikut. Kuigi siinkohal ei saa pelgalt korrelatsiooni põhjal tõestada kausaalse seose olemasolu, on märgatav positiivne seos majandusliku ebavõrdsuse ja religioossuse vahel siiski täheldatav ning seega saab ümber lükata hüpoteesi H_6 . Samuti saab välja tuua, et Ameerika Ühendriigid on kõrgeima majandusliku ebavõrdsuse tasemega arenenud lääneriik (GINI koefitsient 0,464), mis toetab Grant *et al.* (2011) seisukohta, et Ameerika Ühendriikide suhteliselt kõrge religioossuse taseme põhjuseid tuleks otsida just riigi elanikkonna tulujaotuse ebavõrdsusest.

Joonis 2. Majandusarengu taseme ja religioossuse üldnäitajate seosed (autori koostatud tarkvarapaketi SPSS)

Tabel 7 toob aga välja religioossuse ja arengutaseme vahelised seosed domineerivate religioonide lõikes. Riigid on grupeeritud vastavalt sellele, millise usundi järgijaid on riigis enim. Kuna uuritavatest riikidest ainult ühes oli domineeriv budistlik usund

(Jaapan), ühes hinduistlik (India) ja ühes muu idareligioon (Vietnam) ning mitte üheski judaism, siis põhineb toodud analüüs vaid neljal levinuimal religioonil. Siit nähtub, et eespool leitud tulemused arengutaseme ja religioossuse tugevast seosest leiavad enamalt jaolt kinnitust vaid katoliiklike ja protestantlike riikide puhul. Kuigi ka islamistlike riikide puhul esineb suhteliselt oluline negatiivne seos arengutaseme ja religioossuse vahel, ei ole seos nõnda tugev ja oluline kui protestantlike ja katoliiklike riikide puhul ning seos islamistlike uskumuste ja arengutaseme vahel ei ületa statistilise olulisuse piiri. Ühelt poolt võib taolise tulemuse põhjuseks olla islamistlike riikide võrdlemisi ühtlane madal arengutase võrrelduna ülejäänud maailmaga, mistõttu erinevused riikide vahel ei tule nõnda oluliselt välja. Ent samuti võib see viidata islamiusklike tõekspidamiste marginaalselt suuremale püsivusele riigi arengu kontekstis. Nimelt põhineb islamiusk palju enam kollektiivsel jõustamisel ning vastutus niinimetatud usuliselt teelt eksinud inimeste aitamisel seisneb kõigil tema lähedastel ja kõrvalseisjatel.

Tabel 7. Religioossuse ja arengutaseme näitajate korrelatsioonimaatriks domineerivate religioonide lõikes

Domineeriv religioon (sulgudes vaatluste arv)		Inimarenguindeks	Arengutase	GINI
Katoliiklus (N=30)	Religioossus	-0,671**	-0,669**	0,642**
	Uskumused	-0,699**	-0,700**	0,706**
	Kombed	-0,524**	-0,516**	0,402*
Protestantism (N=17)	Religioossus	-0,824**	-0,800**	0,805**
	Uskumused	-0,759**	-0,732**	0,785**
	Kombed	-0,908**	-0,893**	0,801**
Õigeusk (N=9)	Religioossus	-0,257	-0,178	0,795*
	Uskumused	-0,309	-0,220	0,791*
	Kombed	-0,031	0,006	0,745*
Islam (N=14)	Religioossus	-0,548*	-0,594*	0,117
	Uskumused	-0,472	-0,528	0,292
	Kombed	-0,556*	-0,574*	-0,204

** – korrelatsioon statistiliselt oluline olulisusnivool 0,01

* – korrelatsioon statistiliselt oluline olulisusnivool 0,05

Allikas: autori arvutused

Tabelist 7 ilmneb aga ka, et seos õigeusklike riikide puhul religioossuse ja riigi arengutaseme puhul on sisuliselt olematu. Ent siinkohal võib põhjus leiduda religiooni asemel lähiajaloo. Nimelt üheksast uuritud õigeusklikust riigist kõik peale ühe (Kreeka) on endised kommunistlikud riigid, kus religiooni praktiseerimine oli riigi poolt

tugevalt piiratud, usujuhte kiusati taga ning suhtumine religiooni oli ühiskonnas viidud võimalikult halvaks panevale tasemele. Tabel 8 toob 23 endisel või praegusel kommunistlikul riigil põhinevalt välja, et riigi kommunistlik minevik võib omada elanikkonna religioossusele tõepoolest märgatavat negatiivset mõju. Seetõttu on kommunistlike riikide puhul või tabelis 7 toodud õigeusklike riikide puhul täheldatav madal religioossuse tase ka madala riigi arengutaseme kontekstis. Kuigi siinkohal on tegu taas pelgalt korrelatsiooniga, võib siiski väita mõju olemasolu justnimelt kommunistlikult minevikult religioossusele, kuna vastupidine on vähe tõenäoline.

Tabel 8. Riigi kommunistliku mineviku ja religioossusnäitajate korrelatsioonimaatriks

	(Endine) kommunistlik riik
Religioossus	-0,368**
Uskumused	-0,348**
Kombed	-0,371**

** – korrelatsioon statistiliselt oluline olulisusnivool 0,01

Allikas: autori arvutused

Kõigi eelnevate tulemuste puhul võib väita, et erinevus uskumuste ja kommete vahel võrrelduna riigi arengutaseme näitajatega on praktiliselt olematu. Barro ja McCleary (2003, 2006a) leidsid, et uskumused taevasse ja põrgusse võivad toimida religioossete motivaatoritena, omades hoopis positiivset mõju majanduskasvule, mis aga ei ilmne käesoleva analüüsi tulemustest. Siinkohal tuleb aga välja tuua, et arengutaseme asemel tegelesid Barro ja McCleary majanduskasvu dünaamika uurimisega ning lisaks keskendusid nad konkreetselt religioonilt majanduskasvule tuleneva mõju identifitseerimisele, mitte vaid seose leidmisele. Samuti, kuigi Barro ja McCleary leidsid, et religioossetel tõekspidamistel võib olla teatav positiivne mõju majanduskasvule, leidsid nad samas ka vastupidise mõju analüüsil kinnitust väitele, et riigi arengu edenedes on elanikkonna religioossus siiski langevas trendis. Sellest tingitult võib käesoleva analüüsiga saadud tulemuste põhjal oletada, et kokkuvõttes on ülekaalus majandusarengult religioossusele kanduv negatiivne mõju ning vastupidise mõju ulatuse või suuna osas on käesoleval juhul raske järeldusi teha.

Tabelis 9 on omavahel kõrvutatud eri usundite osakaal elanikkonnast arengutaseme näitajatega. Iga usundi osakaal ei põhine mitte kogu elanikkonnal vaid on nende inimeste hulgast, kes seostavad ennast mõne usundiga. Taaskord ilmneb statistiliselt

oluline seos vaid suuremate usundite lõikes, mis võib osaliselt olla jälle tingitud teiste usundite väikesest esindatusest valimis. Ent katoliikliku, islamistliku ning vähemal määral ka protestantliku usundi järgijate osakaal elanikkonnast on statistiliselt olulises seoses riigi arengutasemega.

Tabel 9. Peamiste usundite järgijate osakaalud elanikkonnast, kes suhestuvad mõne religiooniga, ja arengutaseme näitajate vaheliste seoste korrelatsioonimaatriks

	Inimarenguindeks	Arengutase	GINI
Katoliiklik osakaal	0,339**	0,308**	0,048
Protestantlik osakaal	0,204	0,274*	-0,093
Õigeusklik osakaal	0,005	-0,018	-0,118
Muu kristlik osakaal	0,035	0,060	-0,027
Islamistlik osakaal	-0,469**	-0,521**	0,095
Judaistlik osakaal	-0,085	-0,040	-0,017
Hinduistlik osakaal	-0,206	-0,204	-0,005
Budistlik osakaal	0,100	0,105	-0,048
Muu idareligiooni osakaal	-0,142	-0,124	-0,004
Muu religiooni osakaal	-0,025	0,058	0,269*

** – korrelatsioon statistiliselt oluline olulisusnivool 0,01

* – korrelatsioon statistiliselt oluline olulisusnivool 0,05

Allikas: autori arvutused

Weberi (2007) arutluse protestantlikust eetikast üks põhiseisukohti oli protestantliku liikumise ja sellega kaasnevate väärtushinnangute, hoiakute ja käitumise ülimuslikust mõjust majandusarengu soodustamise, seda eriti võrdluses katoliiklusega. See-eest tabelist 8 ilmneb, et tugevaim positiivne seos on riigi arengutasemega on hoopis sellel, kui suur osa elanikkonnast on katoliikliku usu järgijad. Kuigi protestantliku järgijaskonna seos on katoliikluse vastava näitajaga suhteliselt sarnasel tasemel, ei toeta leitud tulemused siiski Weber'i seisukohta protestantismi olulisest majandusarengut soodustavast jõust.

Mis aga lisaks tabelist 9 selgub, on tõsiasi, et riigi majanduslik arengutase on üldiselt märgatavas seoses riigi katoliikliku või protestantliku elanikkonna osakaaluga ning kõrgema arengutasemega riigid on just kas suure katoliikliku või protestantliku usundi järgijaskonnaga riigid. Majanduslikult arenenud riigid paiknevad enamuses Euroopas või Põhja-Ameerikas, omades pikaajalisi kristlikke traditsioone. Toodud analüüsist jääb siinkohal õhku küsimus, missugust rolli vastavate riikide majandusliku arengu

kujundamisel on mäginginud religioon ning kuivõrd see on teistest teguritest tulenev. Ent seos protestantlike ja katoliiklike traditsioonide ning majandusarengu vahel on olemas.

Vastupidine on aga seos riigi islamistliku elanikkonna osakaalu ja arengutaseme vahel, mis püstitab taas küsimuse islamiusu potentsiaalsest negatiivsest mõjust majanduse arengule. Ühelt poolt võivad taoline tulemus olla tingitud Lähis-Ida riikide võrdlemisi homogeensetest ühiskondadest koos suhteliselt mahajäänud arengutasemega, mis korrelatsioonianalüüsi puhul kaalub üles just mainitud suure islamiosakaaluga homogeensete ühiskondade võrdlustulemused. Teisalt on islami võimalikud negatiivsed mõjud küllalt diskuteeritud teema.

Platteau (2008), Rubin (2011) ja Kuran (2012) otsivad enda analüüsidest islamimaailma mahajäämise põhjuseid ajaloolisest arengust ning väidavad, et islamiriikide kesise arengu põhjuseks pole mitte islamiusk kui selline vaid religiooni ja riigi tihedast seotusest tingitud institutsioonide arengu pidurdumine. Institutsionaalse arengu ühe näitajana võib siinkohal kasutada ka faktoranalüüsiga eelnevalt moodustatud valitsemise kvaliteedi näitajat. Tabelis 10 on esitatud valitsemise kvaliteedi näitaja seos esmalt nelja peamise usundi järgijate osakaaluga elanikkonnast ning teisalt seos samade usundite fiktiivnäitajatega, mis esitavad, kas vastav usund on riigis domineeriv või mitte. Tulemustest selgub, et ühiskonna islamistlikkus (islamiusklike osakaal ühiskonnast või asjaolu, kas islam on domineeriv religioon riigis või mitte) on tõepoolest statistiliselt olulisel määral küllalt tugevalt negatiivselt seotud riigi valitsemise kvaliteediga või teises tõlgenduses riigi institutsionaalse arenguga. Samuti on seos valitsemise kvaliteedi ja islami osakaalu vahel märgatavalt erinev vastavast seosest teiste peamiste religioonide lõikes. Seega saab ümber lükata hüpoteesi H_8 , mis väitis, et islamistliku ühiskonna ja institutsionaalse arengu vahel puudub oluline eripärane negatiivne seos, ning võtta vastu hüpoteesi H_7 .

Nagu tehtud analüüsides selgus, esineb religiooni ja majandusarengu vahel tihti küllalt oluline seos. Kuigi läbiviidud korrelatsioonianalüüsid ei võimalda määrata mõju suunda uuritud nähtuste vahel, võib sisulisele analüüsile tuginedes siiski väita, et saadud tulemused toetavad suuresti sekulariseerumisteooria seisukohta, et riigi arenguga väheneb inimeste religioossus. Kuna uuritavaks nähtuseks oli aga majandusarengu tase, mitte majanduskasvu dünaamika, ning selle seos religioossusega, ei võimalda saadud

tulemused kontrollida näiteks Barro ja McCleary (2003, 2006a) või Bodea ja Ploeanu (2011) leide religioossete uskumuste potentsiaalsest mõjust majanduskasvule.

Tabel 10. Valitsemise kvaliteedi ja peamiste religioonide korrelatsioonimaatriks

		Valitsemise kvaliteet
Religiooni järgijate osakaal	Katoliiklik osakaal	0,308**
	Protestantlik osakaal	0,395**
	Õigeusklik osakaal	-0,018
	Islamistlik osakaal	-0,521**
Domineeriv religioon	Katoliiklus	0,271*
	Protestantism	0,337**
	Õigeusk	-0,218
	Islam	-0,493**

** – korrelatsioon statistiliselt oluline olulisusnivool 0,01

* – korrelatsioon statistiliselt oluline olulisusnivool 0,05

Allikas: autori arvutused

Analüüsid religioossuse ja GINI koefitsiendi seoseid oli tulemuseks aga küllalt oluline positiivne seos nende nähtuste vahel, mis toetab Grant *et al.* (2011) majandusliku ebavõrdsuse ja religioossuse seostest. Kuna aga läbiviidud analüüs ei võimalda mõju suunda identifitseerida, siis võib vaid eeldada, et leitud seose üheks oluliseks teguriks on suhtelise mõju teooria seisukohast tulenev põhjendus majandusliku ebavõrdsuse mõjust elanikkonna religioossusele.

Kui Weberi (2007) seisukoht oli, et protestantism ning selle levikuga kaasnev väärtushinnangute ja hoiakute muutumine andsid tööstusrevolutsioonile ning riikide majanduskasvule hoo sisse, siis käesoleva töö analüüside tulemused näitasid küll positiivset seost protestantliku järgijaskonna osakaalu ja majanduse arengutaseme vahel, toetades sellega Grier'i (1997) leide, ei ilmnunud tulemustest siiski protestantismi ülimuslik positiivne seos. See-eest islamistliku elanikkonna osakaalu või islami domineeriva rolli negatiivne seos majanduse arengutasemega on märgatav. Teoreetilisi seisukohti islamiusu või sellest tingitud muude asjaolude võimalikust negatiivsest mõjust majandusarengule on küllalt arvestatavaid, ent ei Barro ja McCleary (2003) ega Noland (2005) täheldanud oma uurimustes islami eripärast seost majanduskasvuga. Käesolevas töös leitud tulemuste sisuline põhjendamine nõuab aga täiendavaid analüüse ning siinkohal ei saa veel väita, et islamiusul oleks majandusarengut takistav mõju.

Valitud uurimismeetodina oli kasutusel korrelatsioonianalüüs, millega kaasnevad aga ka olulised puudused ja piirangud. Nimelt ei võimalda korrelatsioonianalüüs määrata kindlaks ei mõju suunda uuritavate nähtuste vahel ega kinnita ka kausaalse seose olemasolu. Analüüsis toodud tõlgendused ja järeldused põhinesid suuresti teoreetilistel seisukohtadel ning tulemustest tingitud loogilistel oletustel, kuid kausaalsete seoste kinnitamiseks ning mõju suuna ja täpse kummagipidise mõju suuruse määramiseks religiooni ja majandusarengu vahel on siiski tarvis läbi viia täiendavaid uurimusi.

Ometi on korrelatsioonianalüüs arvestatav vahend alguspunktina süstemaatilisemate analüüside poole edasi liikumiseks. Näiteks võimaldab korrelatsioonianalüüs teha esmaseid järeldusi uuritava probleemi osas, püstitada täiendavaid küsimusi ning identifitseerida seoseid, mida täiendavalt tasub uurida ja millele vastuseid leida.

Seega, nagu mainitud, ei saa käesoleva uurimuse tulemusi käsitleda kui kõikehõlmavaid või lõplike ning võimalikke edasisi teema uurimissuundi on arvukaid. Üks levinuimaid eeldusi, mida religiooni ja majandusarengu uurimisel tehakse, on alustada weberlikust seisukohast, et religioon mõjutab inimeste väärtushinnanguid ja hoiakuid, mis omakorda mõjutavad tema majanduslikku käitumist ja kokkuvõttes omab mõju makrotasandi majanduse arengu kujundamisel. Kaks peamist aspekti, mida tasuks siinpuhul uurida, on, missugust rolli religioon realselt indiviidi hoiakute kujundamisel omab, ning kuivõrd indiviidi väärtushinnangud ja hoiakud mõjutavad tema majanduslikku käitumist ning edukust. Samuti, kas teatud hoiakute puhul üldse tuleb esile nende ülimuslik majanduslik kasutegur. Mainitud küsimuste uurimiseks saab kasutada mitmesuguseid majandusteaduslikke meetodeid, teiste seas käitumusliku majandusteaduse uurimisevõtete rakendamine. Makrotasandi väärtushinnangute ja hoiakute ning nende majanduslike mõjude hindamiseks on võimalik koguda andmeid ka rahvusvaheliste uurimuste andmebaasidest.

Küllalt paljude potentsiaalsete edasiste uurimissuundade puhul oleks aga suureks abiks ka täiendavate andmete kättesaadavus ning seda just vähem arenenud maade puhul. Hetkel on enim andmeid kättesaadavad arenenud riikide puhul, kus religioonil on marginaliseeruv tähtsus, ent just arengumaades on religioonil tihti palju suurem mõjujõud ühiskonna arvamuse ja väärtushinnangute kujundamisel. Näiteks seisneb religiooni kui institutsiooni üks kasutegureid vähem arenenud ühiskondades selle

võimes pakkuda teenuseid ja toimetada valdkondades, kuhu riik enda nõrkuse tõttu ei ulatu, näiteks haridus, tervishoid, sotsiaalsete turvamehhanismide pakkumine ja teised valdkonnad. Seetõttu tasub uurimist, mil määral erinevad religioon ja religioosete organisatsioonide ühiskondlik roll arenenud ja arengumaades ning missugune on religiooni roll vähem arenenud riikide arengu kas abistamisel või takistamisel. Eriti just seetõttu, et arengumaades on tihti levinud suuremate religioonide radikaalsemad suunad, näiteks nelipühilus Aafrikas.

Valdkond, mis üpris kindlasti leiab aga täiendavat uurimist on küsimus, mis ikkagi tingib islamiühiskondade nõnda olulise mahajäämuse arengus ning millist rolli mängib selles islamiusk. Erinevaid vastandlikke seisukohti selles valdkonnas on arvukaid ning senised uurimused ei ole suutnud üheselt tõestada islami rolli olulisust või olulisuse puudumist riigi või ühiskonna arengu kujundamisel.

Konkreetselt käesoleva uurimuse ja lähenemisviisi raamistikus teema otsesemad edasi arendamise võimalused on kausaalsete põhjuste identifitseerimine leitud seoste vahel ning võimalusel suunatud mõju identifitseerimine religioossuse ja majandusarengu vahel. Ka oleks väärt üldistavama pildi saamiseks uurida teemat erinevatel tasanditel, näiteks ühe riigi siseselt kogukondade või leibkondade lõikes, kui võib eeldada suhteliselt sarnasemaid ühiskondlikke väärtusi ja institutsioonide mõju, mis aitaks identifitseerida konkreetselt religiooni ja majandusliku edukuse vahelisi seoseid.

Küllalt veendunult võib aga väita, et religiooni ja selle mõjude ning just religiooni majanduslike tagajärgede uurimine ei ole lõppenud vaid küsimusi, millele vastuseid otsida on jätkuvalt arvukalt. Aegamööda peaks paranema ka erinevate andmete kättesaadavus, mis lihtsustab uurimuste ja analüüside läbiviimist.

KOKKUVÕTE

Majandusteaduse üks trende on majandusarengu ja selle mõjurite uurimise üha laiem käsitus ning küsimused teiste sotsiaalsete nähtuste mõjust majandusarengule ning vastupidi majandusarengu mõju teistele sotsiaalprobleemidele on kasvava tähelepanu objektideks. Religiooni võib esile tuua kui inimeste tõekspidamisi, eluhiakuid ja käitumist küllalt tugevalt mõjutavat nähtust ning seega ei ole liigne oletada, et religioossuse ja majandusarengu vahel esineb seos.

Kuna nii majandusareng kui religioon on sotsiaalsed nähtused, võib eeldada nende vahel mõlemapidi seose olemasolu ning seda tuleb ka analüüsi ja järelduste tegemisel silmas pidada. Religiooni ja majandusarengu seoseid käsitlevad uurimused ja seisukohad võibki laias laastus jagada kaheks – need, mis käsitlevad religiooni kui sõltuvat muutujat, ja need, mis käsitlevad religiooni kui sõltumatut muutujat. Religiooni sõltuva muutujana käsitlevatest teoreetilistest seisukohtadest on levinuimad religioonitarbimise nõudluse muutusest lähtuvad käsitlused. Neist tuntuim ja enim kõlapinda leidnud seisukoht on, et ühiskonna ja majanduse arenguga religiooni roll ja tähtsus nii avalikus ruumis kui indiviidide jaoks väheneb. See-eest religiooni pakkumisest lähtuv religioonituru mudel väidab, et viisid, kuidas riik sekkub religioonisektori toimumisse, võib oluliselt mõjutada elanikkonna religioossust.

Nii nagu religiooni sõltuva muutujana käsitlevaid seisukohti on mitmeid, nõnda leidub ka erisuguseid lähenemisviise religiooni ja majandusarengu seoste uurimisel religiooni käsitlemisel sõltumatu muutujana. Mida täpselt uuritakse ja kuidas, sõltub suuresti konkreetse uurimisprobleemi püstitusest ning võimalikke tasandeid, kuidas religioon võib majandusarengut mõjutada, on mitmeid, alates indiviidispetsiifilisematest kuni religiooni ühiskondlike, riigi valitsemise ja kultuuriliste mõjurollideni. Üks käsitluse enim levinud lähtepunkte on weberlik eeldus, et religioon mõjutab indiviide läbi väärtushinnangute ja hoiakute kujundamise, mis suunavad indiviidi käitumist kas majanduslikult soodsas või ebasoodsas suunas.

Tuleb ära mainida, et hoolimata sellest, et teoreetilisi seisukohti majandusarengu ja religiooni potentsiaalsete seoste kohta on mitmeid, on empiirilised uurimused valdkonnas võrdlemisi uudsed. Ometi on enamus uurimusi suutnud tuvastada vähemalt teatava seose olemasolu religiooni või mõne selle aspekti ning majandusarengu või selle komponentide vahel.

Lähtudes eeldusest, et religioon mõjutab majandusarengut läbi indiviidi hoiakute ja käitumise mõjutamise, saab eri usundite vahel tuua välja teatavaid erinevusi, kuidas religioonist tulenevad niinimetatud religioossed motivaatorid võiksid inimeste majanduslikku käitumist mõjutada. Samas ei ole senised uurimused suutnud tõestada, et mõni usund oleks majanduse arengule soodsam kui teised. Küll on aga palju diskuteeritud teema islamiusu roll majanduse ja ühiskonna arengul ning selle potentsiaalsest arengut takistavast mõjust. Üks levinud käsitlusi islamiühiskondade arengu mahajäämuse selgitamiseks on otsida põhjusi ajaloost ning asjaoludest, kuidas islamiühiskondades on religioon, riigi valitsemine ja sotsiaalsfäär küllalt tihedalt kokku põimunud ning kuidas islamiusust tulenevad põhimõtted seavad olulisi piiranguid indiviidide käitumise suunamisel ning riigi valitsemisel. Empiirilised uurimused ei ole aga siiski suutnud selgitada või tõestada islamiusu rolli ühiskondade mahajäämuse tegurina ning uurimused on tihti jõudnud vastandlike seisukohtadeni.

Käesolev töö tegeles aga üldiste seoste leidmisega majandusarengu ja religiooni vahel. Valitud uurimismeetodiks oli algnäitajate koondamine faktoranalüüsiga uuritavaid nähtusi esindavateks koondnäitajateks ning seeläbi korrelatsioonianalüüsiga uurida seoste olemasolu. Uurimine keskendus riikidevahelises võrdluses majanduse arengutaseme ja religioossuse kõrvutamisele ning teatud juhtudel ka nende nähtuste eri aspektide vaheliste seoste analüüsile. Uurimise suunamiseks said püstitatud teoreetilisel käsitlusel põhinevalt hüpoteeside paarid, mille paikapidavust korrelatsioonianalüüsiga asuti uurima.

Korrelatsioonianalüüsi tulemusena said vastu võetud järgnevad hüpoteesid:

- religioossuse ja majandusarengu vahel esineb statistiliselt oluline seos;
- majandusarengul ja religioossusel on negatiivne seos;
- religioossuse ja majandusliku ebavõrdsuse vahel on positiivne seos;

- riigi institutsionaalse arengu ja valitsemise efektiivsuse ning islamistliku ühiskonna vahel on oluline eripärane negatiivne seos.

Siiski tuleb ära mainida, et valitud uurimismeetodiga kaasnesid ka olulised puudused. Üheks neist on asjaolu, et korrelatsioonianalüüs ei võimalda välja tuua mõju suunda ega suunatud mõju suurust uuritavate nähtuste vahel. Samuti ei väljenda korrelatsioonianalüüsi tulemused põhjuslikku seost nähtuste vahel. Seetõttu tuleks käesoleva analüüsi tulemusi käsitleda pigem kui algpunkte potentsiaalsete täiendavate uurimuste läbiviimiseks.

Majandusarengu ja religiooni vaheliste seoste või laiemalt religiooni mõjude uurimise potentsiaalseid suundi on aga mitmeid, eriti kuna empiirilise uurimuse osakaal valdkonnas ei ole veel nõnda kõikehõlmav. Algandmete kättesaadavuse paranemine aja möödudes peaks samuti abistama edasiste uurimuste läbiviimist. Peamised potentsiaalsed edasised uurimissuunad on sarnase uurimuse läbiviimine riikidevahelise võrdluse asemel mõnel teisel uurimistasandil või käesoleva uurimuse edasiarendamine, üritades identifitseerida suunatud mõju suurused uuritavate nähtuste vahel. Huvitavad võimalikud uurimissuunad on ka keskendumine religiooni mõjudele arengumaades, kus religioonil on tihti täita palju suurem roll elanikkonna seas, kui arenenud maades, ning islamimaailma arengu mahajäämuse põhjuste analüüs ning üritada leida vastust küsimusele, missugust rolli, kui üldse, mängib selles islamiusk.

VIIDATUD ALLIKAD

1. **Abrutyn, S. B., Kristopher, R. P., Sanderson, S. K.** Testing the Protestant Ethic Thesis with Quantitative Historical Data: A Research Note. – *Social Forces*, 2011, Vol. 89, No. 3, pp. 905-911.
2. **Askari, H., Rehman, S.** An Economic Islamicity Index. – *Global Economy Journal*, 2010, Vol. 10, No. 3, pp. 1-37.
3. **Azzi, C., Ehrenberg, R.** Household Allocation of Time and Church Attendance. – *Journal of Political Economy*, 1975, Vol. 83, No. 1, pp. 27-56.
4. **Barro, R. J., McCleary, R. M.** Religion and Economic Growth Across Countries. – *American Sociological Review*, 2003, Vol. 68, No. 5, pp. 760-781.
5. **Barro, R. J., McCleary, R. M.** Religion and Economy. – *Journal of Economic Perspectives*, 2006, Vol. 20, No. 2, pp. 49-72.
6. **Barro, R. J., McCleary, R. M.** Religion and Political Economy in an International Panel. – *Journal for the Scientific Study of Religion*, 2006, Vol. 45, No. 2, pp. 149-175.
7. **Bodea, G., Ploeanu, A.-P.** Religionomics. – *Review of Economic Studies & Research* Virgil Madgearu, 2011, Vol. 4, No. 2, pp. 97-110.
8. **Fox, J.** World Separation of Religion and State Into the 21st Century. – *Comparative Political Studies*, 2006, Vol. 39, No. 5, pp. 537-569.
9. **Grant, J. T., Habel, P., Solt, F.,** Economic Inequality, Relative Power and Religiosity. – *Social Science Quarterly*, 2011, Vol. 92, No. 2, pp. 447-465.
10. **Grier, R.** The Effect of Religion on Economic Development: A Cross National Study of 63 Former Colonies. – *Kyklos*, 1997, Vol. 50, No. 1, pp. 47-62.
11. **Guiso, L., Sapienza, P., Zingales, L.** People's opium? Religion and Economic Attitudes. – *Journal of Monetary Economics*, 2003, Vol. 50, No. 1, pp. 225-282.
12. **Hoffmann, R.** The Experimental Economics of Religion. – *Journal of Economic Surveys*, 2012, DOI: 10.1111/j.1467-6419.2011.00716.x
13. **Iannaccone, L. R.** Introduction to the Economics of Religion. – *Journal of Economic Literature*, 1998, Vol. 36, No. 3, pp. 1465-1495.
14. **Kuran, T.** The Economic Roots of Political Underdevelopment in the Middle East: A Historical Perspective. – *Southern Economic Journal*, 2012, Vol. 78, No. 4, pp. 1086-1095.
15. **Noland, M.** Religion and Economic Performance. – *World Development*, 2005, Vol. 33, No. 8, pp. 1215-1232.

16. **Platteau, J.-P.** Religion, Politics, and Development: Lessons from the Lands of Islam. – Journal of Economic Behaviour & Organization, 2008, Vol. 68, No. 2, pp. 329-351.
17. **Rubin, J.** Institutions, the Rise of Commerce and the Persistence of Laws: Interest Restrictions in Islam and Christianity. – The Economic Journal, 2011, Vol. 121, No. 557, pp. 1310-1339.
18. **Smith, A.** Uurimus riikide rikkuse iseloomust ja põhjustest. II köide. Tartu: Ilmamaa, 2005, 958 lk.
19. **Zalanga, S.** Religion, Economic Development and Cultural Change: The Contradictory Role of Pentecostal Christianity in Sub-Saharan Africa. – Journal of Third World Studies, 2010, Vol. 27, No. 1, pp. 43-62.
20. **Weber, M.** Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. Tallinn: Varrak, 2007, 327 lk.

LISAD

Lisa 1. Ülevaade olulisematest teooriatest majandusarengu mõjust religioossusele

Teooria nimetus	Teooria põhiseisukohad	Näited käsitlevatest allikatest
Puuduskannatuse teooria (<i>Deprivation theory</i>)	Religioon pakub lohutust, kaastunnet ja julgustust majanduslike raskuste käes kannatajatele, sotsiaalsetele vähemustele ning sotsiaalselt tõrjututele (seda kas läbi usu paremasse surmajärgsesse ellu või läbi kiriku annetuste ja toetuste). Seega saab religiooni käsitleda kui midagi, mis paelub enim vaesematele ja puuduskannatajatele.	Grant <i>et al.</i> (2011)
Religiooni ratsionaalse valiku teooria (<i>Rational choice theory of religion</i>)	Religioossed inimesed on religioossete hüvede ratsionaalsed tarbijad. Saadavad hüved võivad olla nii praeguses elus kui oodatavad hüved järgmises elus. Inimesed ratsionaliseerivad religioossete hüvede tarbimist vastavalt oodatavale kasulikkusele ning alternatiivkulule. Religioossetel talitustel osalemise ja palvetamise sagedus on suurem madala ajaühiku väärtusega inimeste seas.	Azzi, Ehrenberg (1975), Barro, McCleary (2006a, 2006b), Hoffmann (2012), Iannaccone (1998)
Religioonituru mudel (<i>Religion-market model</i>)	Viisid, kuidas valitsus reguleerib või suhestub religioonisektoriga, mõjutavad vastava sektori efektiivsust ning inimeste religioossust ja religioosset käitumist. Vaba ja vähereguleeritud religiooni-turg peaks kaasa tooma religioossete teenuste pakkumise mitmekesisustumise ning kliendile orienteerituse, millega kaasneb ka religioossete teenuste suurem tarbimine (talitustel osalemine ning inimeste religioossus).	Askari, Rehman (2010), Barro, McCleary (2003, 2006a, 2006b), Fox (2003), Grant <i>et al.</i> (2011), Iannaccone (1998)
Sekulariseerumisteooria (<i>Secularisation theory/hypothesis</i>)	Ühiskonna majandusliku arenguga väheneb religiooni roll ning inimeste religioossus.	Barro, McCleary (2003, 2006a, 2006b), Bodea, Plopeanu (2011), Fox (2006), Grant <i>et al.</i> (2011), Iannaccone (1998), Weber (2007)

Lisa 1 järg.

Teooria nimetus	Teooria põhiseisukohad	Näited käsitlevatest allikatest
Suhtelise mõju teooria (<i>Relative power theory</i>)	Religiooni võib vaadelda kui sotsiaalse kontrolli mehhanismi rikaste jaoks. Majanduslikult ebavõrdsemates kogukondades on täheldatav suurem religioossus nii rikaste kui vaeste seas. Rikkamad ja võimukamad kasutavad religiooni kui vahendit kehtiva sotsiaalse korra õigustamiseks ja säilitamiseks, soodustades religiooni levikut.	Grant <i>et al.</i> (2011)

Allikas: autori koostatud

Lisa 2. Ülevaade olulisematest religiooni ja majandusarengu seoseid käsitlevatest uurimustest

Autor(id)	Sõltuv(ad) muutuja(d)	Religioossuse näitaja(d)	Valim	Peamised tulemused
Abrutyn <i>et al.</i> (2011)	SKP <i>per capita</i> kasvumäär	Protestantliku elanikkonna osakaal	15 Euroopa riiki	Puudub arvestatav korrelatsioon SKP kasvu või taseme ning protestantliku elanikkonna osakaalu vahel.
Barro, McCleary (2003)	SKP <i>per capita</i> kasvumäär (kolmel kümneaastasel perioodil - 1965–75, 1975–85, 1985–95)	Usk taevasse, usk pörgusse, ühes kuus religioosel talitusel osalemise sagedus	41 riiki	Negatiivne seos kirikus käimise sageduse ning majanduskasvu vahel, positiivne seos taevasse ja pörgusse uskumise ning majanduskasvu vahel (usk pörgusse potentsiaalselt tugevama mõjuga). Tulemused leitud majanduskasvult religioossusele pöördkausaalsuse välistamisega kontrollmuutujate abil.
Barro, McCleary (2006a)	SKP <i>per capita</i> kasvumäär (kolmel kümneaastasel perioodil - 1965–75, 1975–85, 1985–95)	Nädalane religioosel talitusel osalemise sagedus, kuine religioosel talitusel osalemise sagedus, usk taevasse, usk pörgusse, usk surmajärgsesse ellu, isedeklareeritud religioosne kuulumine	53–81 riiki (sõltuvalt muutujast)	Kinnitab eelmisi tulemusi. Vastupidise mõju uurimisel, kasutades religioossuse näitajaid sõltumatute muutujatena, ilmneb, et religioossuse näitajad on kahanevas seoses SKP kasvuga.
Barro, McCleary (2006b)	Nädalane religioosel talitusel osalemise sagedus, kuine religioosel talitusel osalemise sagedus, usk taevasse, usk pörgusse, usk surmajärgsesse ellu, usk jumalasse, isedeklareeritud religioosne kuulumine	Vt. sõltuvad muutujad	50–68 riiki (sõltuvalt muutujast)	Positiivne seos religioosse pluralismi ja religioossetel talitustel käimise vahel. SKP kasv kahandab religioossust, kuid seos erinevate majandusarengu näitajate ja religioossuse vahel varieeruv (nt. positiivne seos haridusaastate ja religioossuse, kuid negatiivne seos linnastumise ja religioossuse vahel).

Lisa 2 järg.

Autor(id)	Sõltuv(ad) muutuja(d)	Religioossuse näitaja(d)	Valim	Peamised tulemused
Bodea, Plopeanu (2011)	Sotsiaal-majandusliku arengu koondmuutuja (reaalne SKP kasvumäär, SKP <i>per capita</i> ostujõupariteedi alusel, majandusvabaduse indeks, oodatav eluiga, eratarbimine, tolerantsus ja austus teiste inimeste vastu, inimeste säästlikkus ja loovus)	Religioosel talitusel osalemise sagedus, usk taevasse, usk põrgusse	38 riiki	Statistiliselt oluline negatiivne seos põrgusse uskumise ja sotsiaal-majandusliku arengu vahel (taevasse uskumise näitaja ning religioosel talitusel osalemise sagedus statistiliselt ebaolulised).
Grant <i>et al.</i> (2011)	Religioossus (vt. religioossuse näitajad), majanduslik ebavõrdsus, SKP <i>per capita</i> kasv	Enese määratlemine usklikuna, usu olulisus elus, jumala olulisus elus, leevendus religioonist, religioossetel talitustel käimise sagedus, palvetamise sagedus, jumalasse uskumise sagedus, usk surmajärgsesse ellu, usk taevasse, usk põrgusse, usk pattu, usk hinge	76 riiki ning USA eraldiseisvana	Majanduslikul ebavõrdsusel on tugev positiivne mõju elanikkonna religioossusele, kuid vastupidine ei pruugi olla tõsi. Tulemused toetavad suhtelise mõju teooriat (<i>relative power theory</i>), kuid mitte puuduskannatuse teooriat (<i>deprivation theory</i>) elanikkonna religioossuse mõjuritest.
Grier (1997)	Keskmine reaalne SKP kasv, reaalsed sissetulekud inimese kohta	Protestantliku elanikkonna osakaal ja selle kasv	63 riiki	Suurbritannia (protestantlik riik) endised kolooniad toimivad majanduslikult paremini kui Prantsusmaa või Hispaania (katoliiklikud riigid) endised kolooniad. Positiivne seos protestantluse kasvu ja reaalse SKP kasvu ning protestantluse määra ja reaalse sissetuleku määra vahel inimese kohta, millest tuleneb protestantluse positiivne seos majanduskasvuga.

Lisa 2 järg.

Autor(id)	Sõltuv(ad) muutuja(d)	Religioossuse näitaja(d)	Valim	Peamised tulemused
Guiso <i>et al.</i> (2003)	Indiviidi hoiakute näitajad (kokku 26) grupeeritud vastavalt: hoiakud koostöö suhtes, hoiakud valitsuse suhtes, hoiakud naiste suhtes, hoiakud seaduse normide suhtes, hoiakud turu suhtes, hoiakud säästlikkuse ja turu õigluse suhtes	-	Individuaalvaatlused vahemikus 52 252 kuni 95 739 (sõltuvalt muutujast)	Religioon üldiselt innustab majandusarengut soodustavate hoiakute arengut. Samas kipuvad religioossed inimesed olema üldjoontes ebatolerantsemad ning konservatiivsemate vaadetega. Mainitud tulemused erinevad eri religioonide vahel ning oluline on ka, kas käsitletav religioon on riigis domineerival positsioonil või mitte.
Noland (2005)	TFP (<i>total factor productivity</i> - koguteguritootlikkus) kasvumäär, sissetuleku kasv inimese kohta	Religioosse kuulumise osakaal peamiste usundite lõikes	50–78 riiki (sõltuvalt muutujast), siseriiklik analüüs islami mõjust Indias, Malaisias ja Ghanas	Nii riikidevahelises kui riigisiseses võrdluses saab null-hüpoteesi, et religioosne kuulumine ja majanduskasv ei ole seotud, ümber lükata, kuid tulemused ei võimalda välja tuua olulist seost üksikute religioonide võrdluses. Testides hüpoteesi islami negatiivsest mõjust majanduskasvule, ei näita tulemused olulist seost vastavate näitajate vahel.

Allikas: autori koostatud

Lisa 3. Analüüsis kasutatud näitajate kirjeldavad statistikud

Näitaja	Miinumum	Maksimum	Keskväärtus	Standardhälve
<i>Arengutaseme näitajad</i>				
Inimarenguindeks	0,397	0,955	0,769	0,134
Oodatav eluiga	52,326	83,570	74,510	7,060
Keskmine kooliskäidud aastate arv	4,369	13,270	9,415	2,384
Oodatav kooliskäidav aastate arv	7,271	19,666	14,160	2,551
Rahvatulu <i>per capita</i>	424,324	48687,852	17031,732	12882,109
GINI koefitsient	0,230	0,733	0,368	0,096
<i>Valitsemise kvaliteedi näitajad</i>				
Häätamine ja aruandekohustus	-1,630	1,631	0,372	0,948
Poliitiline stabiilsus ja vägivalda puudumine	-2,697	1,382	0,051	0,969
Valitsuse efektiivsus	-1,401	2,247	0,435	0,978
Seadusandluse kvaliteet	-1,898	1,932	0,491	0,942
Seaduse jõud	-1,755	1,959	0,342	1,078
Korruptsiooni kontroll	-1,297	2,421	0,315	1,129
<i>Religioossuse näitajad (osakaal elanikkonnast)</i>				
Religioosel talitusel osalemine vähemalt nädalas korra	0,027	0,928	0,305	0,242
Religioosel talitusel osalemine nädalas kord või enam	0,079	0,952	0,415	0,248
Religioosel talitusel osalemine kuus kord või enam	0,095	1,000	0,519	0,280
Usk põrgusse	0,164	1,000	0,639	0,256
Usk taevasse	0,158	1,000	0,636	0,202
Usk surmajärgsesse ellu	0,242	0,969	0,722	0,179
Jumal elus väga oluline	0,058	1,000	0,465	0,301
Jumal olus pigem oluline	0,257	1,000	0,728	0,229
<i>Religioosne kuuluvus (osakaal elanikkonnast, kes järgivad mõnda usundit)</i>				
Katoliiklik osakaal	0,000	0,994	0,392	0,394
Protestantlik osakaal	0,000	0,987	0,207	0,291
Õigeusklik osakaal	0,000	0,977	0,132	0,292
Muu kristlik osakaal	0,000	0,094	0,007	0,019
Islamistlik osakaal	0,000	1,000	0,188	0,350
Juudi osakaal	0,000	0,037	0,003	0,005
Hinduistlik osakaal	0,000	0,803	0,013	0,094
Budistlik osakaal	0,000	0,852	0,018	0,102
Muu idareligiooni osakaal	0,000	0,654	0,010	0,077
Muu religiooni osakaal	0,000	0,295	0,031	0,058

Lisa 3 järg.

Näitaja	Miinumum	Maksimum	Keskvaärtus	Standardhälve
<i>Riike kirjeldavad fiktiivmuutujad</i>				
(Endine) kommunistlik riik	0,000	1,000	0,315	0,468
Domineeriv katoliiklus	0,000	1,000	0,411	0,495
Domineeriv protestantism	0,000	1,000	0,233	0,426
Domineeriv õigeusk	0,000	1,000	0,123	0,331
Domineeriv islam	0,000	1,000	0,192	0,396

Allikas: autori arvutused

Lisa 4. Faktoranalüüsiga leitud faktorkaalud riikide lõikes

Riik	Arengutase	Valitsemise kvaliteet	Religioossus	Uskumused	Kombed
Albaania	-0,31	-0,55	-0,48	-0,46	-0,46
Ameerika Ühendriigid	1,49	0,94	0,61	0,72	0,27
Argentina	0,23	-0,58	0,13	0,28	-0,26
Armeenia	-0,34	-0,64	-0,77	-0,76	-0,73
Aserbaidžaan	-0,43	-1,23	-0,17	0,20	-1,07
Austraalia	1,61	1,34	-0,49	-0,35	-0,77
Austria	0,98	1,20	-0,57	-0,72	-0,14
Bangladesh	-1,77	-1,25	1,13	1,10	1,06
Belgia	1,01	1,08	-1,07	-1,22	-0,56
Bosnia ja Hertsegoviina	-0,36	-0,80	-0,01	-0,02	0,02
Brasiilia	-0,43	-0,21	0,79	0,72	0,84
Bulgaaria	-0,05	-0,15	-1,15	-1,15	-1,01
Dominikaani Vabariik	-0,70	-0,72	0,76	0,79	0,57
Eesti	0,52	0,76	-1,53	-1,59	-1,17
Egiptus	-0,88	-1,12	1,48	1,64	0,89
El Salvador	-0,79	-0,41	1,16	1,11	1,13
Filipiinid	-0,86	-0,85	1,38	1,32	1,35
Gruusia	-0,09	-0,33	0,15	0,33	-0,32
Hispaania	0,85	0,63	-0,78	-0,78	-0,69
Holland	1,27	1,43	-1,13	-1,19	-0,85
Horvaatia	0,09	0,05	0,07	-0,01	0,25
Iirimaa	1,23	1,15	0,58	0,31	1,17
India	-1,62	-0,65	0,30	0,15	0,64
Indoneesia	-1,03	-0,82	1,55	1,54	1,39
Iraak	-1,41	-1,75	1,14	1,57	-0,07
Iraan	-0,35	-1,57	1,11	1,44	0,18
Island	1,16	1,18	-0,70	-0,47	-1,17
Itaalia	0,81	0,21	0,12	0,05	0,28
Jaapan	1,08	0,86	-1,12	-1,02	-1,21
Jordaania	-0,56	-0,48	1,89	1,61	2,34
Kanada	1,11	1,33	-0,01	0,09	-0,27
Kolumbia	-0,51	-0,57	0,70	0,64	0,78
Kõrgõzstan	-0,78	-1,20	0,05	0,30	-0,58
Kreeka	0,62	0,04	-0,40	-0,34	-0,50
Läti	0,22	0,30	-1,10	-1,07	-1,03
Leedu	0,27	0,38	-0,04	0,13	-0,47
Lõuna-Aafrika	-1,21	-0,08	0,86	0,73	1,06
Luksemburg	0,91	1,46	-0,88	-1,03	-0,38
Makedoonia	-0,38	-0,44	-0,33	-0,30	-0,36

Lisa 4 järg.

Riik	Arengutase	Valitsemise kvaliteet	Religioossus	Uskumused	Kombed
Malta	0,47	0,84	1,34	1,00	1,99
Maroko	-1,38	-0,70	1,27	1,55	0,43
Mehhiko	-0,14	-0,47	0,94	0,95	0,79
Moldova	-0,73	-0,66	-0,08	0,17	-0,69
Nigeeria	-2,28	-1,54	1,71	1,36	2,37
Norra	1,72	1,41	-1,23	-1,20	-1,16
Pakistan	-1,99	-1,53	1,81	1,67	1,92
Peruu	-0,38	-0,53	0,70	0,68	0,65
Poola	0,26	0,52	0,86	0,65	1,26
Portugal	0,29	0,61	-0,10	-0,27	0,32
Prantsusmaa	0,94	0,91	-1,28	-1,28	-1,10
Rootsi	1,18	1,52	-1,45	-1,45	-1,25
Rumeenia	0,01	-0,19	0,47	0,63	0,02
Saksamaa	1,23	1,12	-1,40	-1,52	-0,92
Slovakkia	0,41	0,48	-0,09	-0,27	0,38
Sloveenia	0,92	0,60	-1,11	-1,30	-0,51
Soome	0,99	1,57	-0,75	-0,59	-1,04
Suurbritannia	0,83	1,04	-0,65	-0,61	-0,64
Šveits	1,18	1,42	-0,70	-0,65	-0,73
Taani	1,06	1,58	-1,59	-1,68	-1,18
Tansaania	-2,04	-0,72	1,60	1,34	2,05
Tšehhi	0,71	0,65	-1,54	-1,64	-1,09
Tšiili	0,24	0,91	0,49	0,68	-0,03
Türgi	-0,57	-0,36	0,92	1,27	-0,03
Uganda	-2,03	-0,95	1,37	1,05	1,97
Ukraina	-0,17	-0,95	-0,74	-0,66	-0,84
Ungari	0,37	0,43	-1,21	-1,27	-0,90
Uruguay	0,07	0,51	-0,40	-0,52	-0,06
Uus-Meremaa	1,40	1,55	-0,61	-0,51	-0,77
Valgevene	0,07	-1,42	-1,05	-0,98	-1,07
Venemaa	0,01	-1,11	-1,04	-0,95	-1,12
Venezuela	-0,30	-1,68	0,55	0,69	0,13
Vietnam	-0,99	-0,93	-1,54	-1,69	-0,99
Zimbabwe	-1,94	-1,90	1,30	1,07	1,70

Allikas: autori arvutused

SUMMARY

THE EFFECTS OF RELIGION ON ECONOMIC DEVELOPMENT

Toomas Karja

One of the growing trends in economics is the ever wider scope in which economic development and its potential causes are being examined. On the other hand the methods of economic science are being applied ever more in helping to understand and describe other social phenomena and trends. In other words, economic development is being increasingly viewed as a part of a wider social system.

One of the most general common denominators of social groups and their behaviours is culture which defines how people typically behave or how they react in different situations. As a country's economic development is largely dependant on the collective contribution of its people, it is fair to assume that there is at least a certain impact culture has on economic development but why not also the other way around.

This thesis focuses on examining the relations between economic development and one aspect of culture – religion. The theories on the growing insignificance of religion are at least in Europe quite popular. Yet with the current global conflicts explanations for the differences in development of different regions or countries are very often taken from religious background, beliefs and customs. The aim of this paper is to assess the relations between religion and economic development in a cross-country panel.

The research assignments in order to achieve the set aim are the following:

- Present and analyse different theories concerning the relations between religion and economic development, and give an overview of previous researches conducted in the field.
- Assess the potential relations between different religious denominations and economic development based on theoretical standpoints.

- Present an overview of the methodology and data used in the research.
- Assess the relations between economic development and religion through correlation analysis method.
- Present findings and conclusions.

As both economic development and religion are social phenomena then it can be assumed that the effects between them go both ways, meaning that economic development affects religion and the other way around. This, however, has to be kept in mind when drawing conclusions from findings. Overall the past researches and different viewpoints on the subject can broadly be classified into two groups – those that take religion as a dependent variable and those that see it as an independent variable. When considering religion as a dependent variable then the most common approaches involve taking changes in the demand side of religion as the starting point. The most well-known of them is the viewpoint that with the economic and societal development the role of religion and its importance both in the public life as well as for individuals diminishes over time. On the other hand the religion-market model focuses on the supply side and states that the means how government interferes with the activities of the religion sector can greatly influence the religiosity of the people.

As with taking religion as a dependant variable so are there different standpoints when taking religion as an independent variable. What exactly is to be researched and how depends largely on the exact research problem being considered and possible levels of how religion can influence economic development are several from focusing on the individual's role to religion's role in influencing the government and culture. One of the more common viewpoints is the assumption based on Max Weber's thesis that religion influences individuals' values and attitudes that in turn alter their behaviour either in a way that is favourable or unfavourable for economic progress.

Although there are numerous theories considering the effects between religion and economic development then the extent of empirical research in the field is still rather modest. Still, most of the research conducted so far has managed to find at least some proof of relationship between economic development and religion or some of their components.

This paper focuses on identifying general points of correlation between religion and the level of economic development. The research method applied in the research involved combining initial variables through factor analysis into combined factors describing the phenomena in question and in turn analysing the correlations between said factors through correlations analysis. A number of hypothesis were formed based the theoretical standpoints of which validity was then tested.

Based on the correlation analysis the following hypotheses were agreed on as valid:

- there is a statistically significant correlations between religiosity and economic development;
- there is a negative correlations between economic development and religiosity;
- there is a positive correlations between religiosity and economic inequality;
- there is a noticeable statistically significant correlations between a country's institutional development and its government's effectiveness, and whether it is an islamic society or not.

It is important to mention, however, that there are significant drawbacks involved in applying the used methodology. One of them is that correlation analysis does not facilitate determining the direction of effects from one of the analysed variables to another or the extent of these individual effects. Neither does correlation analysis pinpoint to causal relationship between the variables. Thus it is important to consider the findings of this paper as a guiding point for further research.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Toomas Karja
(sünnikuupäev: 18. märts 1989)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Religioon majandusarengu mõjurina“, mille juhendaja on dotsent Helje Kaldaru,
 - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 25.05.2013